

התקשורת המגזרית בישראל

"רבות רעו"ת צדיק":
קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל,
למאפייניה ולהתפתחותה

קימי קפלן

חוברת מס' 3 ינואר 2006

מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה החל לפעול בשנת תשס"ג – אוקטובר 2002, במסגרת הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב.

המכון, הנושא את שמו של הנשיא השישי של מדינת ישראל, הוקם כדי לעסוק במחקר אקדמי בזיקה, בקשר ובהשפעות ההדדיות שבין התקשורת החברה והפוליטיקה. הוא נועד לשמש מקום מפגש של אקדמאים, חוקרים, עיתונאים, יוצרים, מבקרים חברתיים וקובעי מדיניות, השותפים להכרה בדבר המשמעות החברתית העמוקה שיש לתקשורת בימינו על החברה הפוליטיקה והתרבות ומבקשים ללמוד אותה, להבינה ולטייב אותה.

ביסוד פעילותו עומדת ההכרה, כי מערכת תקשורת חופשית יעילה ופרופסיונלית, הנהנית מאמון ציבורי, היא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה בריאה ואפקטיבית. דווקא התנאים של אילוצים ביטחוניים בהם מצויה ישראל, חופש הביטוי והזכות לדעת אינם מותרות אלא מהווים תנאי הכרחי לקיומה של הדמוקרטיה.

המכון יוזם ועורך מחקרים בתחום הזיקה שבין התקשורת לבין החברה והפוליטיקה, מקיים כנסים מדעיים בנושאים אלה ומשתף פעולה עם מכוני מחקר דומים בעולם. במסגרת זו מפרסם המכון מחקרים ופרסומים אחרים בכדי להשפיע על מקבלי החלטות.

תחום פעולה שני של המכון הוא בקרב הקהילה הפרופסיונלית של עיתונאים ואנשי תקשורת, במטרה להגיע להבנה עמוקה יותר של בעיות הפרופסיה והזיקה שלה לדמוקרטיה. כמו כן עורך המכון ימי עיון, יוזם דיונים, בירורים מקצועיים ומפגשים בינלאומיים של עורכים ועיתונאים.

תחום פעולה שלישי של המכון מיועד לקהל הרחב ותכליתו לטפח אוריינות תקשורת: להגביר את הבנת התקשורת ודרכי פעולתה ולפתח מודעות ציבורית לחשיבות חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת, לעודד את הקריאה הביקורתית של התקשורת ואת המעקב הביקורתי כלפיה.

הוועד המנהל של המכון:

פרופ' איתמר רבינוביץ

פרופ' שמעון ינקלביץ

פרופ' אינה וינר

גב' אורה הרצוג

ח"כ יצחק הרצוג

תא"ל מיכאל הרצוג

הוועדה אקדמית של המכון:

פרופ' אינה וינר

פרופ' חיים חזן

פרופ' תמר כתריאל

פרופ' אהרון קליימן

פרופ' דפנה למיש

פרופ' עמוס שפירא

ראש המכון:

פרופ' יורם פרי

**"רבות רעו"ת צדיק":
קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה
ולהתפתחותה**

קימי קפלן

סדרת התקשורת המגזרית בישראל

עורכים

**פרופ' יורם פרי
ד"ר ענת פירסט**

בשנת 2003 קמה במסגרת מכון חיים הרצוג קבוצת מחקר שביקשה ללמוד את אחת התופעות המעניינות בחברה הישראלית בת זמננו: הקשר שבין שש קבוצות-תרבות שהתגבשו בישראל בשלהי המאה ה-20 לבין מה שמכונה "תקשורת קטנה" או תקשורת סקטוריאלית. מעבר לצורך לתאר, למפות ולחקור את ערוצי התקשורת השונים של קבוצות-תרבות אלה, עמדה גם הנחה תיאורטית. לפיה, עצם קיומם של ערוצי התקשורת הדיפרנציאליים האלה אינו משקף בלבד את קבוצות התרבותיות, אלא אף מסייע בתהליך ההבניה והגיבוש שלהן. הסדרת "התקשורת המגזרית בישראל" מציגה את פירות המחקר של קבוצת העבודה: הפרסום הראשון עסק בשבט ה"צפוני" המוגדר גם כשבט האשכנזי, הפרסום השני התמקד בקבוצת דוברי הרוסית, הפרסום השלישי עוסק במגזר החרדי, ובהמשך הסדרה יופיעו מחקרים על הדתיים-לאומיים, הפלסטינים, ו"הדרומים", או המזרחיים.

**מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
סדרת התקשורת המגזרית בישראל**

המחבר

המחבר מלמד במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
kimmyc@vanleer.org.il

תודות

אני מודה לחברי קבוצת המחקר על התקשורת המגזרית בישראל, שהתכנסה במכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה באוניברסיטת תל-אביב, ובראשם ענת פירסט ויורם פרי, על עזרתם בעיצוב קווי המתאר של מחקר זה, ועל סבלנותם, פתיחותם ונכונותם לקבל היסטוריון לפורום של חוקרי תקשורת. כמו כן, אני חב רבות למרדכי זלקין, לרחל מנקין, לרבקה נריה בן-שחר, לאנשיל פפר ולנורית שטדלר, על שהואילו לקרוא נוסחים קודמים של מאמר זה, להעיר עליו, להציע ביקורת בונה ולתרום לי מידיעותיהם. לבסוף, תודתי לקוראים מטעם מכון חיים הרצוג על הערותיהם.

מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
הפקולטה למדעי החברה
אוניברסיטת תל-אביב
תל אביב 69978

טל' 03-6405866
פקס 03-6406545
mherzog@post.tau.ac.il
www.tau.ac.il/institutes/herzog

© כל הזכויות שמורות
מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
אוניברסיטת תל-אביב
ינואר 2006

עיצוב: יעל כפיר מיכל סמו ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
עיצוב השער: שמעון ריישר

תמצית

בחברה החרדית בישראל, על הקבוצות המרכיבות אותה, נעשה בדור האחרון שימוש רב ומגוון באמצעי תקשורת שונים. מניעה של פריחה תקשורתית זו, ביטוייה, התגבשותה, התפתחותה ותהליכי הרצף והתמורה החלים בה זכו לתשומת לב מחקרית מועטה ביותר. בהסתמך על עיון ראשוני בעיתונות החרדית החדשותית ובזו בעלת האופי הקהילתי, מחקר זה מתמקד בשלושה היבטים הנוגעים לתולדותיה של העיתונות החרדית בארץ-ישראל ובמדינת ישראל ולחקרה, והם: ההקשרים ההיסטוריים שמתוכם צמחה עיתונות זו, מאפייניה העיקריים, וכמה מההתפתחויות המרכזיות שחלו בה. על אף אופיו ההיסטורי, מחקר זה מצביע על נקודות אחיזה אפשריות למיפוי תולדותיה של העיתונות החרדית, על רמות שונות שבהן חלו בה תהליכים של רצף ושינוי, ועל חשיבותה להבנת השיח הציבורי המתקיים במגזר החרדי ולהבנת האופן בו רואה מגזר זה את עצמו ביחס למגזרים האחרים הקיימים בחברה הישראלית.

מבוא

בדרשה שנשא בסוף שנות השבעים או בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, התייחס הרב אמנון יצחק לפסוק "רבות רעות צדיק ומכלם יצילנו השם" (תהילים לד: כ), ושאל: "מהן הרעות שצריך הצלה מהם?" תשובתו היתה "רעות ראשי תיבות: ר-רדיו, ע-עיתון, ו-וידאו, ת-תלוויזיה, שהרי יש בהם כל הלכלוך" (יצחק, קלטת).

בחברה החרדית בישראל על שלל הזרמים, הקבוצות ותת-הקבוצות המרכיבות אותה, נעשה בדור האחרון שימוש רב ומגוון באמצעי תקשורת המונים ותקשורת בין-אישית. אולם, למרות פריחה תקשורתית זו, לא זכתה "מפת התקשורת" החרדית אלא לתשומת לב מחקרית מועטה ביותר. מפה זו כוללת עיתונים יומיים ושבועונים (אילן, 1993; הירושלמי, 1998; זרחיה, 1989; כספי ולימור, 1992: 47-49, 75-76; לוי, 1988: 240-256; מיכלסון, 1990; סלע, תשס"ד), ירחונים וכתבי עת, עלוני פרשת שבוע ופרסומים פנימיים דומים (צרפתי, 1998; רפל, 1991; Cohen, 2000) מודעות קיר המכוונות פשוטילים (מוצ'ניק וקנטור, תש"ס; מוצ'ניק וקנטור, תשס"ד; פרידמן, תשס"ה; שפירא, תשס"ה), תחנות רדיו שרובן הגדול פיראטיות (אילן, 2000: 218-231; לימור, 1996), שידורי טלוויזיה בלוויין, דרשות ודרשות מוקלטות (קפלן, תשנ"ה; Bekerman and Newman, 2001), קלטות שמע ו-וידאו (בלונדהיים וקפלן, 1993), קלטות CD-Rom, אתרי אינטרנט (הורוביץ, 2000; צרפתי ובלייס, 2002) וסרטי DVD.

מבלי להמעיט בערכם של המחקרים שנעשו ובתרומתם, עדיין חלק גדול מאמצעי התקשורת הנזכרים לא נחקרו, ואלה שזכו להתייחסות מחקרית לא נבחנו בצורה מקיפה ופרטנית. כלומר, תיעוד שיטתי שלהם, תיאור שיטתי של מאפייניהם, תולדותיהם, תשתיתם הארגונית והכלכלית, מיקומם בפסיפס הקבוצתי הפנים-חרדי, זהותם ומעמדם של אלה העומדים מאחוריהם והמפעילים אותם, אופני תפקודם, קהל יעדם, תפוצתם, תכניהם, קהל קוראיהם ודפוסי קריאתם (לנתונים חלקיים המבוססים על סקר שנעשה ב-1995, ראו הירושלמי, 1998: 236-237). כתוצאה מכך, אין בידינו תשתית בסיסית של נתונים ומידע, שהיא תנאי הכרחי למחקרים מפורטים וממוקדים, שלא לדבר על אפיון של התפתחויות ותהליכי רצף ותמורה בתקשורת החרדית. חסר זה מקשה גם על כל ניסיון להציע מסגרות לדיון השוואתי בתקשורת החרדית, למשל כחלק מתופעת אמצעי התקשורת שנעשה בהם שימוש בקבוצות דתיות פונדמנטליסטיות (Frankl, 1987; Nord, 1984).

מעבר לחשיבותה של התקשורת החרדית לכשעצמה וכפרק בתולדות אמצעי התקשורת במדינת ישראל, תקשורת זו היא מהוותיקות בקרב שדות התקשורת הסקטוריאלית שהתפתחו בישראל. לכן, יש מקום לבדוק האם היבטים אלה או אחרים בהתגבשותה ובהתפתחותה של התקשורת החרדית יסייעו בידינו להתחקות אחר תהליכים שהתרחשו באחד או יותר משדות התקשורת הסקטוריאלית הנוספות שהתפתחו אחריה במדינת ישראל.

בהסתמך על עיון ראשוני וחלקי בעיתונות חרדית חדשותית, בזו שיש בה ממד חדשותי חלקי ובעיתונות קהילתית, מאמר זה מבקש להשלים מעט מהחסר המחקרי הקיים ביחס לשלושה היבטים הנוגעים לתולדות העיתונות החרדית ולחקרה, ולהצביע על חשיבותן להבנתה: ההקשרים ההיסטוריים המרכזיים שמתוכם היא צמחה, ושיש בהם כדי לסייע להבנת תכונותיה; מאפייניה העיקריים; וכמה מההתפתחויות שחלו בעיתונות זו בארץ ישראל ובמדינת ישראל. בעזרת קווי מתאר אלה ניתן לבחון האם חלו או חלים תהליכים של רצף ותמורה בעיתונות החרדית, ואם כן – מהם. אף שמחקר זה הוא היסטורי באופיו, הוא מציע נקודות אחיזה למיפוי מוקדי השליטה בעיתונות החרדית ולסימון מטרותיהם של בעלי השליטה בעיתונות זו, והדברים משיקים באופים שונים לגישה הפונקציונאלית בחקר התקשורת.

העיון בעיתונות החרדית מאפשר לנו לבחון פרק בצמיחתה של התקשורת החרדית בישראל ובהתפתחותה, ובתפקידה של תקשורת זו בעיצוב זהותה הקיבוצית (collective identity) של החברה החרדית, אשר הציבה את עצמה כתרבות־נגד (counterculture) ביחס לקבוצות השונות המרכיבות את החברה הישראלית.

שורשיה ההיסטוריים של העיתונות החרדית בישראל ומאפייניה

על מנת להתחקות אחר תפקידה של העיתונות החרדית כאמצעי תקשורת התורם לעיצוב הזהות הקיבוצית של החברה החרדית, עלינו להניח תחילה את ההקשרים ההיסטוריים שמתוכם צמחה החברה החרדית ובראשם - האורתודוקסיה היהודית. התהוותו של זרם זה מזהה יותר מכל עם דמותו של הרב משה סופר (1762-1839), הוא החת"ם סופר, מהונגריה (כ"ץ, תשכ"ח; סמט, תשמ"ז). סופר היה זה שזיהה את תהליך התפתחותן של אידיאלוגיות דתיות שונות בחברה היהודית, ראה בהן סכנה פוטנציאלית ליהדות ולחברה היהודית ופעל על מנת לייצר תגובה מודעת להתפתחויות אלה. הוא ומנהיגי היהדות האורתודוקסית שבאו אחריו ראו את האורתודוקסיה כממשיכה הלגיטימית היחידה של היהדות המסורתית, ותפיסה זו רווחת במחנה האורתודוקסי לגונויו עד ימינו. לעומת זאת, חוקריה של האורתודוקסיה רואים בה תופעה מודרנית, שנוצרה לנוכח התפוררותה של החברה היהודית המסורתית ולעלייתן של תנועות ההשכלה וסמוך אחריה תנועת הרפורמה (על תנועות אלה: מאיר, 1989; פיינר, תשנ"ה; פיינר, תשס"ב). כלומר, לא מדובר בהמשך ישיר של היהדות המסורתית אלא בתנועה מסורתנית, אשר קידשה את המסורת והפכה אותה לדבר מודע בקרב מאמיניה. יחד עם העלאתה למודעות נעשו באותה שינויים רבים באותה "מסורת", שמתבטאים בעיקר בהתפתחותן של גישות חדשות בשורה של נושאים הנוגעים לאמונות ולאורח החיים היהודי (כ"ץ, תשנ"ב: 9-21; סמט, תשכ"ט; Silber, 1992; Samet, 1988; Katz, 1986).

הזרם האורתודוקסי איננו הומוגני או אחיד, והוא מורכב מקבוצות רבות שיש ביניהן הבדלים בגישות, בתפיסות עולם, באסטרטגיות, בטקטיקות הפעולה שהן נוקטות ובאורח החיים של חבריהן (לדוגמאות ראו ברויאר, תשנ"א; כ"ץ, תשנ"ה; Liberles, 1985). אולם, למרות שונות זו, עדיין זרם זה מתאפיין בכך שמנהיגיו חיים בתודעה בלתי פוסקת של איום מפני תופעות רוחניות, תרבותיות, חברתיות ופוליטיות הסובבות אותן. תופעות אלה, ובמיוחד אלה מהן שצמחו מתוך החברה היהודית, נתפסו, על פי רוב, על ידי ההנהגה והוצגו לציבור כתופעות סוטות ומזויפות, המסכנות את עתידן של היהדות ושל העם היהודי. כך לגבי ההשכלה והרפורמה, וכך, לאחר מכן, ביחס לציונות, לתנועה הקונסרבטיבית, לסוציאליזם, לקומוניזם ולתנועת הבונד.

תודעת האיום הקיומי במחנה האורתודוקסי למרכיביו היא חריפה, ובצדה מצוי הצורך התמידי להגיב לאיומים, להתגונן מפניהם וליצור כלים דתיים כדי להתמודד עמם. מקורה של תודעת איום זו היא בתפיסה האורתודוקסית את העבר היהודי. לפי תפיסה זו, רובם המכריע של היהודים לאורך אלפי שנים היו מאמינים ושומרי מצוות לפי הפרשנות האורתודוקסית, ואילו מסוף המאה השמונה-עשרה החל תהליך שבסופו יש בחברה היהודית לא יותר מעשרה אחוז שניתן להגדירם כאורתודוקסים. במהלך מאתיים שנה עברה אפוא האורתודוקסיה, על פי תודעה זו, מלהיות הזרם היחיד והמרכזי בחברה היהודית, לזרם הדתי הקטן ביותר, למעט התנועה הרקונסטרוקציוניסטית באמריקה, מיסודו של הרב ד"ר מרדכי קפלן (1881-1983).

מנהיגים של קבוצות שונות מהמחנה האורתודוקסי הגיעו, כל אחד בדרכו ולעתים תוך שיתוף פעולה, למסקנה האסטרטגית שהדרך הטובה ביותר להילחם באיומים שבפניהם הם ניצבו כתוצאה מהמודרנה, היא באמצעות הכלים המודרניים. אחד מכלים אלה הוא העיתונות. עוד במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה החלו אישים במחנה האורתודוקסי להפנים את העובדה שיש לייצר תגובה הולמת בדמותה של עיתונות חלופית לזו המופיעה במחוזות אידיאולוגיים שונים בחברה היהודית, תוך שימוש באותם אמצעים תקשורתיים מודרניים.

מגמה זו נמשכה ונתחזקה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה כאשר בחברה היהודית בארץ-ישראל, במזרח אירופה ובמרכזה נעשה שימוש גובר והולך בעיתונות חדשותית כאפיק תקשורת וככלי להעברת מסרים, עמדות, אידיאולוגיות ותפיסות עולם שונות בתוך החברה היהודית. עיתונים כגון **המגיז** (1856-1903), **המליץ** (1860-1904), **הצפירה** (1862-1931), **החבצלת** (1863-1911) ו**השחר** (1868-1885), כבשו בהדרגה מקום מרכזי בשיח הציבורי היהודי, והיה בהם אופי חדשני בנוף חייה של החברה היהודית (ברטל, תשנ"ב; פיינר, תשנ"ג).

במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה החלו להופיע בארץ-ישראל, במערב אירופה ובמזרחה עיתונים בשפה העברית ששימשו שופר למחנות האורתודוקסי והחרדי בארץ-ישראל ובאירופה. כך, לדוגמה, השבועון **איזראעליט** (1860-1938) בגרמניה, אותו ייסד מאיר להמן (1831-1890) (ברויאר, תשנ"א: 151-157. וראו עוד Bleich, 1980); **הלבנון** (1863-1886), שהחל לראות אור בירושלים ב-1863, והחל מראשית שנות השבעים שימש במה לעמדותיהם של אורתודוקסים ושל אנשי העדה האשכנזית-פרושית בארץ-ישראל ומחוצה לה (גלבוץ, תשנ"ב: 186-195; ירדני, תשכ"ט: 17-34; נאור, 2004: 15-25; קרסל, תשכ"ד: 27-41; ריינר ובן-שמאי, תשס"א: 17-98); ו**מחזיקי הדת** שהחל להופיע ב-1879 במסגרת "חברת מחזיקי הדת" בגליציה, שהרב יהושע רוקח (1825-1894), האדמו"ר מבלז, היה מהדמויות הפעילות בייסודה. עיתון זה הופיע בתחילה פעמיים בחודש, ולאחר מכן תדירות

הדפסתו עלתה עד כדי פעמיים בשבוע (אלפסי, תשנ"א; מנקין, תשס"א: 89-94, 105-110; פישר-שיין, תשכ"ט: קכה-קסג; Manekin, forthcoming).

פעולה נרחבת זו של ייסוד עיתונים אורתודוקסים נעוצה בהכרה שיש להשתמש בכלים מודרניים בכדי להילחם במודרנה ולבצר את מעמדה של המסורת, כפי שזו נתפסה בעיני אלה שעמדו מאחורי העיתונות האורתודוקסית. כך, בין השאר, ביחס למעורבותו של רבי ישראל סלנטר (1810-1883), מייסד תנועת המוסר, בכתבי העת **הירח והתבונה** (אטקס, תשמ"ד: 276-285; לנדוי, 1984; לנדוי, 1990) הכרה זו מבוססת על עמדה פרגמטית, המנתקת בין ההתנגדות למודרנה ולתהליכי המודרניזציה לבין השימוש בפירותיו של תהליך זה, ועל ההנחה שהתועלת שתצמח מכך עולה על הנזק הפוטנציאלי הטמון בחשיפתם של המאמינים לעיתונות שתכניה אינם תואמים ואף מנוגדים לתפיסת העולם הדתית. לעמדה זו שותפות גם קבוצות פונדמנטליסטיות בדתות אחרות (Ammerman, 1991: 33-34; Lazarus-Yafeh, 1988: 32-33).

ההכרה של מנהיגים ועסקנים אורתודוקסים בחשיבותם של עיתונים המבטאים את עמדותיהם נתגבשה בהדרגה, והראשונים שפעלו לייסוד עיתונות אורתודוקסית נתקלו בהתנגדויות מתוך המחנה האורתודוקסי. מבלי להמעיט בחשיבותם של כתבי העת שייסד סלנטר, דומה שאת הצעד הגדול לייסודה של עיתונות אורתודוקסית עשה יעקב הלוי ליפשיץ (1838-1921), מי שהיה מזכירו של הרב יצחק אלחנן ספקטור (1817-1896) מקובנה ומהעסקנים המרכזיים באורתודוקסיה המזרח-אירופית בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה. בסוף שנות השישים נתגבשה אצל ליפשיץ המודעות לכך שההפסד של המחנה האורתודוקסי בשתיקתו לנוכח הפרסומים של המשכילים בעיתונות העברית, גדול מהרווח. זאת, מאחר שמדובר במאבק על דעת הקהל של הקוראים ועל מרחב הקולות הנשמעים בשיח הציבורי המתנהל בחברה היהודית. שתיקה בהקשר זה פירושה, לדעת ליפשיץ, וויתור על האפשרות להשפיע על הקוראים, בשפה קלה השווה לכל נפש. ליפשיץ מעיד על כך שבתחילה התנגדו רבים במחנה האורתודוקסי לייסודו של עיתון שיבטא את עמדותיו ויגיב למשכילים, אולם עם הזמן הם השתכנעו בנחיצותו (ליפשיץ, תרפ"ז: 1-130; זלקין, תשס"ה: 199).

בעשורים הראשונים של המאה העשרים חלה עלייה במספר העיתונים האורתודוקסים והחרדים שהופיעו בגליציה, פולין ומדינות שונות במזרח אירופה. אלה הופיעו בצורת יומונים, שבועונים או ירחונים בעברית, ובהם: **הפלט** (1901), **המוזיע** (1910), **הדרך** (1912), **דאס יידישע ווארט** (1916), **דער ייד** (1921) ורבים אחרים (ורסס, תשנ"ז; כהן, תשס"ג: 178-187; רוטשטיין, תשל"ג). הופעתם המוגברת של עיתונים אלה מקורה במסקנה אליה הגיעו עוד מנהיגים אורתודוקסים מרכזיים, לפיה יש בכך צורך והכרח דחופים וחשובים, לנוכח התפתחויות שונות

בחברה היהודית במזרח אירופה (למשל רוטשטיין, תשל"ג: 132-133). גם כאן היתה דמות מרכזית שפעלה לייסודם של חלק מהפרסומים הנזכרים, והיא הרב אליהו עקיבא רבינוביץ (1861-1917). רבינוביץ, מייסדם של **הפלס**, שנסגר ארבע שנים לאחר הקמתו, ושל **המודיע**, היה גם עסקן ומעורב בעניינים שהעסיקו את השיח הציבורי היהודי, ובראשם התנועה הציונית. בדומה לליפשיץ, גם רבינוביץ הבין שהעיתונות היא כלי חיוני שניתן להשפיע באמצעותו על דעת הקהל, ואין זה מפתיע שלשניהם שמור מקום של כבוד בעיתונות החרדית האשכנזית בישראל (ברנאי, תשל"ב; Salmon, 2002-2003).

בראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה החלה ההגירה הגדולה של יהודי מזרח אירופה ומרכזה לאמריקה. ממדיה של הגירה זו התמעטו לקראת מלחמת העולם הראשונה, שבו והתרבו לאחר סיום המלחמה והסתיימו ב-1924 עם כניסתם לתוקף של חוקים שלמעשה סגרו את שערי אמריקה בפני מהגרים. עם התגברות כמות המהגרים בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, החלו להופיע גם באמריקה עיתונים בעברית וביידיש שהיו מזוהים עם המחנה האורתודוקסי. עיתונים אלה נוסדו אמנם לנוכח אתגרי החיים ב"עולם החדש", אשר לא היו זהים לאלה שבאירופה או בארץ-ישראל, אך בו זמנית הם נוצרו מתוך תגובה למצאי המקומי הקיים של העיתונות היהודית (Goren, 1987).

ליצירתה של עיתונות מתוך רצון להגיב למתרחש בתקשורת היהודית היו השפעות רבות על העיתונות האורתודוקסית, ואחת מהבולטות שבהן היא השפה שבה הן נכתבו. יש אמנם לא מעט עיתונים המזוהים עם המחנה האורתודוקסי ולאחריו עם זה החרדי, אשר ראו אור ביידיש. אולם, עיתונים אורתודוקסים רבים הופיעו מגיליונם הראשון בעברית. זאת, מתוך הרצון להתחרות עם העיתונים היהודים הלא-אורתודוקסים, ולמרות התנגדותם של רבים במחנה האורתודוקסי לשימוש ב"לשון הקודש" כשפת חולין. כפי שיתברר בהמשך, הגם שיש עיתונים חרדים בישראל המתפרסמים ביידיש, רוב העיתונים החרדים המרכזיים בישראל ראו ורואים אור בעברית, גם אם השיקולים אינם תמיד חופפים לאלה של מייסדי העיתונות האורתודוקסית במזרח אירופה.

התפיסה המחקרית היא אפוא שהעיתונות האורתודוקסית נוסדה כתגובה לעיתונים היהודיים שביטאו שלל עמדות ואידיאולוגיות, שחלקן דתיות אך לא אורתודוקסיות וחלקן האחר לא דתיות או אנטי-דתיות. פעולה זו של יצירת עיתונות חלופית נבע מהכרת המציאות שבה נוכחותו של העיתון בחברה היהודית היא עובדה מוגמרת, וכתוצאה מכך עדיף שיהודים אורתודוקסים ייחשפו לעיתונים "ראויים" מבחינת תוכנם. כמו כן, עיתונות זו התפתחה לבמה מרכזית שבאמצעותה ניהל המחנה האורתודוקסי את מלחמתו על דעת הקהל היהודית, על צדקת דרכו של מחנה זה,

ועל דימויו השלילי של המחנה ושל היהודי האורתודוקסי הפרטי, שכפי שאלה הוצגו בעיתונות הלא-אורתודוקסית.

לתפיסה המחקרית בדבר ההקשר ההיסטורי שמתוכו צמחו העיתונות האורתודוקסית וזו החרדית כתגובה לעיתונות היהודית הלא-אורתודוקסית, שותפים מנהיגים חרדים. לדוגמה, בנימין מינץ (1903-1961), ממנהיגי מפלגת "פועלי אגודת ישראל" אשר היה חבר כנסת ושר בממשלת ישראל מטעמה, כותב כך על הרב אברהם מרדכי אלטר (1864-1948), האדמו"ר מגור:

בידעו כי האורב מתחפש בחדר ללכ[ו]ד כל הולכי ת[ו]ם, הבין שבדור הזה יש ללח[ו]ם נגד הח[ו]ן פשויות בכלי זינם של הח[ו]ן פשים עצמם. ה[י]נו בעתונים ובספרות חרדית (מינץ, תש"י: 35. וראו עוד: גרשטנקורן, תש"ב: מח).

גם אישים חרדים הכותבים בשנים האחרונות בעיתונים **המודיע** ו**יתד נאמן**, מאמצים, ככלל, עמדה הדומה ביסודה לתפיסה המחקרית, לפיה "הפך העיתון לדבר שלכתחילה במציאות של דיעבד" (פרידמן, 1992). לדוגמה: בספטמבר 1990 צירף **המודיע** לאחד מגיליונותיו "תוספת מיוחדת במלאת 40 שנה להופעת 'המודיע'", הכוללת חמישה עמודים של טורים שרובם נכתבו על-ידי עיתונאים חרדים וותיקים, ובהם כמה ששימשו עורכים. משה עקיבא דרוק, עיתונאי ותיק ובכיר ב**המודיע**, אשר שימש גם כאחד מעורכיו, כותב בין השאר כך:

שתי מטרות מרכזיות עמדו לפני 'המודיע' ואת שתיהן הוא מלא על הצד הטוב ביותר. הראשונה היתה הענין של 'סור מרע', להס[י]ר רבים מעוון זה של קריאת עתונות חילונית, אותה עתונות שחבלה בכרם בית ישראל... פעם היתה עתונות חילונית אידיאית שצריך היה להתמודד א[י]תה, היום אינה אלא מרגילה אנשים ונשים לדבר עבירה בלי קורטוב של בושת פנים... [המטרה השנייה: 'המודיע' רשם לעצמו גם היסטוריה ארוכה של מאבקים שבהם היה המעורר והמתריע, נלחם עם מגמות עוינות שנאבקו וביקשו להשכיח תורה מלבם של בני ישראל (דרוק, 1990).³

ישראל פרידמן, אף הוא עיתונאי חרדי ותיק, פרסם כמה שנים לאחר מכן מאמר ב**יתד נאמן**, בו הוא מתמקד בחשיבותה של העיתונות החרדית בתיקון הדימוי השלילי של היהדות החרדית שהושרש בתקשורת, ובסיפוק תשובות ראויות ליהודים חרדים כנגד תוקפיהם:

התקשורת, זו שחלקה הארי שבוי בידי עוכרי דת-מוליכי דעת קהל, טפטפה לאורך שנים את רעלה, ומסכה את הארס. חלקם של אבירי מסדר מעבד התמלילים ואוחזי המיקרופונים, אפילו לא לחם מלחמה אידיאולוגית. כמה מהם פשוט טרחו להשחיר את פניו של היהודי האמיתי... כיון שחזקה על תעמולה

מתמשכת שאינה חוזרת ריקם, זה הצמיח פטריות רקב. היהודי האמיתי והשורשי הצטייר (ה) [ל]חשופים לתקשורת, כמשהו מאיים ומפחיד... אחת המטרות, בין כל מטרותיה הרבות של התקשורת החרדית, זו המשימה להשיב לחורפינו דבר. עליה גם לספק לקוראיה את המידע המתאים, בבחינת "דע מה שתשיב לאפיקורוס" (פרידמן, 1997).

על מנת לראות את הדברים האמורים בפרספקטיבה היסטורית, מעניין להתבונן במה שנכתב בעיתון **המודיע** עם צאת הגיליון הראשון. אחד מהכותבים בטור המערכת, מגדיר את מטרות העיתון כך:

"המודיע" מתיצב בשער כעתון הלוחם את מלחמתה של היהדות החרדית אשר אף במדינתנו העצמאית עליה להילחם על זכויותיה. ברם, נשקנו אינו מורעל, חלילה, בארס היאוש ורפיון הידים. את מלחמתנו, מלחמת ה', אנו שואפים לנהל בהליכות נועם ובתוקף של שכנוע מתוך אמונה בנצחון האמת כי בוא יבוא... עתוננו, תכליתו לקרב ולא לרחק (מ.ה., 1950).⁴

ההיבט הלוחמני שראינו בדברים שפורסמו בשלהי המאה העשרים עולה אפוא גם בימיו הראשונים של **המודיע**, ויש בכך ממד של המשכיות. יחד עם זאת, בעוד שבראשית דרכו של העיתון ניכר רצון לשכנע את החברה הישראלית הלא-חרדית בצדקת דרכה של היהדות החרדית ולקרב לבבות, יש מקום לבדוק האם רצון זה נחלש או לעתים אף נעלם עם השנים.

כך או אחרת, המודעות העצמית החרדית להקשר ההיסטורי שמתוכו צמחה העיתונות האורתודוקסית והחרדית מצויה, שנים קודם לכן, גם בכתיבה העיתונאית החרדית באמריקה. כך, למשל, עולה ממאמר שפורסם ב-1965 בירחון *The Jewish Observer*. ירחון זה החל לראות אור ב-1963 מטעם "אגודת ישראל" באמריקה, והתפתח עם השנים להיות כתב עת מרכזי בנופו של הזרם המרכזי של החברה החרדית באמריקה ואחד ממוקדי השיח הפנימי המתקיימים בו.

כותב המאמר דן במקורותיה של העיתונות האורתודוקסית, ויוצא מנקודת ההנחה שלמרות ההתפתחויות הרבות בתחום תקשורת המונים, העיתונות נותרה האמצעי המשפיע ביותר על דעת הקהל. כתוצאה מכך, לדבריו, תנועות פוליטיות ואידיאולוגיות יצרו עיתונות משלהם והשתמשו בה כדי להפיץ את עמדותיהם ולזכות בתמיכה ציבורית. עם הזמן הגיעה התפתחות זו לחברה היהודית, וגם מתוכה החלו להופיע עיתונים שונים. רבנים ואישים אחרים מהחברה היהודית האורתודוקסית הפנימו את כוחה של העיתונות ואת השפעתה על החברה היהודית, הצביעו על הנחיצות בעיתונות חלופית וחלקם פעלו כדי לייצר חלופות ראויות (Levi, 1965).

כפי שראינו, לצד המנהיגים הדתיים והפוליטיים של האורתודוקסיה המזרח-אירופית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ואלה של הקבוצות החרדיות השונות החל משלהי מאה זו, אשר ראו ביצירת עיתונות אלטרנטיבית דבר הכרחי ואולי אף חשוב, היו כאלה שחלקו על כך וטענו שהנוק רב על התועלת. אם הנוק הפוטנציאלי לא תמיד נוסח בבהירות במקורות הקדומים יותר, הרי שבשלב מאוחר מעט יותר הועלתה טענה ברורה בדבר הנוק שבעצם ההרגל לקרוא עיתונים. לדוגמה, לאחר הופעת העיתון **מחזיקי הדת**, שהאדמו"ר מבעלז היה, כאמור, מהתומכים המרכזיים בייסודו, פרצה מחלוקת פנים-חסידית באשר לתועלתו ולנוקו הפוטנציאלי. המתנגדים לעיתון טענו שהחסידים שקראו עיתון זה התרגלו עם הזמן לקריאת עיתונים בעברית, והרגל זה הוביל לקריאת עיתונים יהודיים נוספים בשפה העברית, אשר תכניהם היו מנוגדים לאלה של **מחזיקי הדת**. להתפתחותו של הרגל זה היו, לדעת המתנגדים לעיתון, השלכות שליליות על אותם חסידים (אבן, 1922: 266-270).

אף שמדובר בעמדות של מיעוט שלא השפיעו על המשך הופעתו של **מחזיקי הדת**, חרדים בני זמננו העוסקים בתרגום ספרים ובהדפסתם משמיטים מידע מעין זה מציבור קוראיהם. ספרו של אבן, בו הוא מתעד את המחלוקת הנזכרת, ראה אור לראשונה ביידיש והופיע בעברית בשני תרגומים שונים במהלך שנות התשעים של המאה העשרים. בתשנ"ב פרסמה הוצאת "מוריה" תרגום עברי של הספר, אשר בעמודו הראשון יש את "הקדמת המחבר" ולאחר מכן פתיח שכותרתו "עם המהדורה העברית". בפתיח זה נכתב בין השאר ש"הספר שלפנינו 'בחצר פנימה' הנו תרגום ספרו באידיש של המחבר יצחק אבן 'פון רבינ'ס הויף'... צבור שוחרי החסידות, ובמיוחד מבית רוז'ין לענפיהם המגוונים, השתקקו עשרות בשנים לספר זה, שיודפס בלשון מדוברת ומובנת לפרחי החסידים של דורנו". אולם, פרקיו האחרונים לא הובאו בספר זה (מוריה, תשנ"ב). שנה לאחר מכן הופיע תרגום נוסף של הספר, ובהקדמתו מציין העורך והמתרגם שפרקים מהספר המקורי תורגמו ופורסמו ב"בטאון חסידי סדיגורה-רוז'ין". לאור "התגובות הנלהבות", הוא מוסיף, "החלטנו להוציא לאור את הספר כולו" (זילברשלג, תשנ"ג). אולם, הפרק ה-61 בספר המקורי, שכותרתו "בעלז און סאדאגורע", לא תורגם, והוא הדין לכמה פרקים נוספים.

טענה דומה ביסודה בדבר ההשלכות השליליות האפשריות של עיתון, אם כי מנימוק שונה, נשמעה בשנות התשעים של המאה העשרים, בעת שתנועת ש"ס החרדית-מזרחית ייסדה את עיתונה, **יום ליום**. גיליונו הראשון של עיתון זה הופיע בח' באדר תשנ"ג (1.3.1993). בעמודו השני של גיליון זה יש מאמר ללא שם, שיש להניח שחובר על-ידי המערכת, תחת הכותרת "עם תקוה בלב". במאמר זה נכתב בין השאר כך:

יצאנו לדרך הלא קלה, בשליחותם המפורשת של גדולי התורה שליט"א (= שיחיו לאורך ימים טובים אמון), שקבעו את הצורך החשוב בבטאון יומי שיבטא דעת תורה צרופה, יעודד את המהפכה הרוחנית בישראל, ילחם בעוה וללא מורא בתופעות שליליות המתרחשות, במקומותנו, וכל זאת – מתוך תרבות דיבור יהודית, תוך שמירה על כבוד האדם – אוהב כיריב, בלי להיגרר לסגנון ההבעה של 'איש את רעהו חיים בלעו', המאפיין כלי תקשורת במקומותנו.

אחת ממשימותיו של העיתון היא אפוא לתת ביטוי לקולם של החרדים המזרחים, קול אשר לא בא על ביטויו הראוי בכלי התקשורת בישראל. זו היתה טענתו העיקרית של הרב עובדיה יוסף (1920), בדברים שנשא בזכות העיתון במוצאי שבת חנוכה, ב' בטבת תשנ"ג (26.12.1992), במסגרת שיעורו השבועי בבית הכנסת של עדת היזדים בשכונת הבוכרים בירושלים. במעמד זה, שבו נכחו מאות אנשים, חתם הרב יוסף בסוף דבריו על הוראת קבע לעיתון, וכך עשו מיד אחריו רבים מהמאזינים.

שבוע לאחר מכן התייחס לדברים אלה הרב ראובן אלבז, ראש ישיבת "אור החיים", מבכירי תנועת התשובה החרדית-מזרחית ומוותיקיה (Aviad, 1983: 42-45). במסגרת דרשת ליל שבת שאלבז נשא בישיבת "פורת יוסף" שבשכונת גאולה בירושלים, התנגד אלבז נחרצות לייסודו של עיתון זה בטענה שהוא רק ירבה לשון הרע, רכילות, מחלוקות ומריבות. כלומר, הנזק שיצמח מהדפסת עיתון נוסף יגבר, לדעתו, על התועלת. ביקורתו של אלבז עוררה אמנם גלים בעיקר מאחר שתגובתו הישירה, המהירה והפומבית לדברי יוסף נתפסה כקריאת תיגר על מנהיגותו של האחרון, אולם היא הושתקה ולא היה בה כדי לעכב את ההכנות להופעת עיתון זה.

כללו של דבר, לצד הנטייה של רבים ממנהיגי המחנות האורתודוקסי והחרדי לראות בעיתונות היוצאת מקרבם צעד הכרחי שאיננו רצוי מלכתחילה, עלינו לזכור שקביעה זו איננה מוסכמת על כולם, גם אם קולם של המתנגדים לא תמיד נשמע.

לפני שניגש לסוגיית מאפייניה של העיתונות החרדית בישראל, ראוי שנתייחס בקצרה למצאי המחקרי הקיים בנושא. המחקרים העוסקים בעיתונות החרדית בישראל נושאים אופי פרטני, וחלק לא מבוטל מהם מתמקד במקומה של השואה בעיתונות החרדית האשכנזית. מחקרים אלה, שנכתבו על-ידי חוקרות וחוקרים שתחומי התעניינותם הם היסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, מתמקדים בתהליכי הרצף והתמורה המורכבים שחלו במהלך השנים בכל הקשור לזיכרון השואה, להתייחסותם של החרדים בישראל לשואה ולהתמודדותם עמה (גולדברג, תשנ"ח; פורת, תשנ"ה; צפתי, תשס"ד; קליין, תשס"ד; Ebenstein, 2003)⁵. מחקר נוסף בוחן את ההתייחסות לרצח ראש הממשלה יצחק רבין (1922-1995) בעיתונות

החרדית (מס־צפתי, 2000). המשותף למחקרים אלה הוא שהעיסוק בעיתון כאמצעי תקשורת הוא טפל בהם, ביחס לניסיון להתחקות אחר תהליכים היסטוריים, חברתיים ותודעתיים המתרחשים בחברה החרדית.

יחד עם זאת ובנוסף לפרסומים בעלי האופי הכללי שנזכרו בראשיתו של מאמר זה, נעשו בשנים האחרונות כמה מחקרים מפורטים על צדדים אלה ואחרים של העיתונות החרדית. כך, בין השאר, על יחסה לחילונים ולחילוניות (כרמי, תשס"ג), על פרסומות המופיעות בה (זק-טלר, תשס"ג), על העיתון ככלי להבניית זהות חברתית (גואז, תשס"ג), ועל דמותה של האישה בעיתונות החרדית (נריה בן-שחר, 2002). זאת ועוד, ישנם פרסומים בעלי אופי שיפוטי-ערכי על העיתונות החרדית, שמקורם ביחידים או בתנועות בעלות עמדות אידיאולוגיות המנוגדות לאלה של החרדים (למשל פריצקי, 2001). אולם, על אף אופיים המוטה של פרסומים אלה, עדיין ניתן למצוא בהם מידע בעל ערך מחקרי.

אולם, כאמור, עדיין אנו חסרים מידע רב על תולדותיהם של העיתונים וכתבי העת החרדים, שלא לדבר על "מונוגרפיות לתולדות העתונות העברית" - האתגר המחקרי שהציב גצל קרסל לחקר העיתונות העברית בכללה (קרסל, 1958: 210). מדובר ברשימה ארוכה של יומונים, שבועונים, ירחונים וכתבי עת חרדים, שרובם הגדול נדפס בעברית ומיעוטם בידיש.⁶ חלקם מתפרסמים מיום הקמתם ועד ימינו וחלקם האחר הופיעו לפרקי זמן ארוכים או קצרים יותר ובשלב מסוים פסקו מלהופיע.

רשימה זו כוללת פרסומים מוכרים בעברית, ובהם: **ירחון בית יעקב** (1959), ביטאון של "מכון בית יעקב למורות"; **המודיע** (1950), יומון המזוהה עם "אגודת ישראל" ועם חסידות גור בפרט; **המחנה החרדי** (1980), השבועון של "קהל מחזיקי הדת", חסידות בלז; **יום ליום** (1993), שופרה של מפלגת ש"ס, שהחל כיומון והפך לשבועון; **יתד נאמן** (1985), יומון המביא את קולו של המחנה הליטאי-מתנגדי; ודו-השבועון **כפר חב"ד** (1980). בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים החלו להופיע שורה של כתבי-עת, ירחונים, דו-שבועונים ושבועונים קהילתיים המיועדים לקהל קוראים חרדי. בדומה לעיתונים הוותיקים הנזכרים, פרסומים אלה הם בעברית, אולם בשונה מאותם עיתונים – הם אינם מזוהים מפלגתית, והם נושאים אופי מסחרי. **משפחה** (1987),⁷ **בקהילה** (1997) והמקומונים של "קו עיתונות דתית" הם מאלה המוכרים גם מחוץ לגבולותיה של החברה החרדית. יחד עם הופעתם של פרסומים קהילתיים אלה, המשיכו להופיע שבועונים וירחונים בעלי זהות קבוצתית אידיאולוגית ברורה ואליהם הצטרפו כמה חדשים, שחלקם אינם מוכרים מחוץ לחברה החרדית. לדוגמה: הירחון **קול היהדות החרדית** שמקורו ב"עדה החרדית", אשר גילונו הראשון הופיע בניסן תשמ"ז, ודו-השבועון **שומרי חומותיך**, שהחל לראות אור בתשנ"ו והמיועד אף הוא בעיקר לחברי קבוצה זו.

המכנה המשותף לרבים מהפרסומים החדשים שאינם מזוהים מפלגתית ולא לה שיש להם זיקה קבוצתית ברורה, הוא שהם עוסקים בעיקר בחדשות הקהילה החרדית בישראל, ובנושאים שונים המצויים על סדר יומה והעולים בשיח הציבורי שמתנהל בתוכה. יחד עם זאת, יש בהם גם חדשות וכתבות העוסקות בקהילות החרדיות שבתפוצה היהודית.

בעזרת המחקרים הנזכרים וכמה נוספים, ניתן להצביע על שורה של מאפיינים המשותפים לעיתונות החרדית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. חלק ממאפיינים אלה הוגדרו ישירות על-ידי חוקרות וחוקרים ו/או על-ידי אישים המקורבים לעיתונות החרדית, הכותבים בה והמועסקים על ידה, חלקם עולה אגב אורחא או במשתמע מדבריהם ואחרים נתבהרו במהלך מחקר זה. אף שלא נדון בכך כאן, ראוי לציין שכמה מהמאפיינים של העיתונות החרדית אינם עולים בקנה אחד ואף מנוגדים להגדרות המקובלות בחקר התקשורת ביחס לעיתון ככלי תקשורת.

1. קיומן של וועדות רוחניות, רבנים ומנהיגים חרדים שעורכי העיתונים והכותבים בהם כפופים להוראותיהם בכל הקשור לפרסום, ושאינם הם מתייעצים בכל דבר ועניין. כלומר, "תחת עינם הפקוחה של גדולי ישראל", מדובר במערכת עיתונאית שבה הסמכות העליונה איננה מומחי המדיום אלא מנהיגים דתיים (מיכלסון, 1990: 18-19. וראו עוד אילן, 1993: 130). דרגות הפיקוח אינן אחידות בכל העיתונים החרדים, ויש פער גדול בין "המבקר" של **יתד נאמן**, העובר על כל העתיד להתפרסם בקפדנות יחסית, לבין הפיקוח הרופף הרבה יותר המצוי בשבועונים (הורוביץ, 1989: 87; עמיאור, 2002; פרידמן, 1992: 167).

2. זהותם של הכותבים. על פניו, רוב הכותבים בעיתונות החרדית הם גברים, והדבר נובע מהטענה החרדית הרשמית לפיה מקצוע זה איננו מיועד לנשים או איננו מתאים להן, מסיבות שלא נדון בהן כאן. אולם יש בפועל לא מעט נשים שכותבות בעיתונות החרדית, אלא שדבריהן הכתובים מתפרסמים באופנים שונים שמטרתם להסתיר את זהותן הנשית. לדוגמה: יש עיתונים שבהם שמה של אישה לא יופיע במלואו אלא בקיצור. כך, בין השאר, כאשר מתפרסמת בגיליון העברי של **המודיע** כתבה או מאמר של רות ליכטנשטיין, אשה חרדית העובדת ככתבת בעיתון **המודיע** הרואה אור בשפה האנגלית, שמה מופיע כ"ר. לך". כמו כן, יש נשים שכותבות בשמות בדויים, ואחרות משתמשות בשמות של גברים. לעומת זאת, שמן של נשים הכותבות בשבועונים החרדים הקהילתיים **בקהילה ומשפחה** מופיע לעתים מזומנות במלואו, גם אם לא ברור שזהו שמן האמיתי, והן אינן מעטות. חשוב לציין שישנם גם גברים המאמצים שמות-עט. לדוגמה: שם העט של עורך **יתד נאמן**, נתן גרוסמן, הוא 'זאבי'.

3. זכותו של הציבור שלא לדעת, ובלשונו של חיים משה קנופף, עיתונאי חרדי, על **המודיע**: "לא תהיה גוזמה אם ייאמר, כי גדולתו של 'המודיע' היא לא רק

בנדפס בין גליונותיו, כי אם דוקא בנמחק... הכותבים והעורכים מנפים מידע" (קנופף, 1990. וראו עוד לוי, 1988: 246-247; מיכלסון, 1990: 18). כלומר, עורכי העיתונים, הוועדות הרוחניות המלוות את רובם והכותבים בהם, המשמשים במקרה זה כשומרי סף (gate keepers), נושאים באחריות שעניינה, בין השאר, מניעת מידע שנתפס כאינו ראוי, מזיק, מנוגד לערכיה של החברה החרדית, או בעל השלכות שליליות אפשריות על קהל הקוראים החרדי. השפעה מצטברת זו הוגדרה כך במאמר שהופיע ב**יתד נאמן**: "הבלטת השלילה וההתעסקות בה פועלת, בדרך כלל, לרעה על נפשו של אדם... אם ידווח העתון על התופעות השליליות בחברה והיחידים בתוכה, תצטבר השפעה שלילית בנפשו של הקורא" (לדרכו של עיתון, 1985: 5. וראו עוד הירושלמי, 1998: 229-230). פעולת צנזור זו נוגעת לתחומים הנסקרים בעיתונות הלא-חרדית, ובהם: ספורט ואופנה, עניינים שבינו לבינה, דיווחים על סוגים מסוימים של פשע, ובהם אונס וסמים, ולאופן הדיווח בכלל (לוי, 1988: 240-242). אולם, אין זה אומר שיש התעלמות מוחלטת, כפי שצוין במאמר הנזכר: "[יש] להוקיע את השלילה ואת השחתת המעשים והמדות, במידה ובפרופורציות נכונות" (לדרכו של עיתון, 1985: 5. וראו עוד שניאורסון, 1971: 133). כלומר, ייתכן מצב שבו תהיה הוקעה של תופעות מסוימות מבלי להביא תיאורים שלהן.

4. הצהרה על כוונה לשמור על כללים הלכתיים של הימנעות מלשון הרע ומרכילות, על אף המחיר התקשורתי שהעיתון עלול לשלם על כך: "נשמרים אנו ונזהרים מהיכשל בידיעה סנסציונית המבוססת, ולו בחלקה, על לשון הרע ורכילות שהם איסורי תורה" (קנופף, 1990. וראו עוד ברגמן, 1990; לוי, 1988: 246). אולם, יש שאנשי תקשורת חרדים מתייחסים לנורמה זו בצנינות, עקב אי קיומה בעיתונות החרדית (אילן, 1993: 125).

5. תודעה שהעיתון הוא "שופרה הנאמן של יהדות התורה", ושזה תפקידו העיקרי. חשיבותו של תפקיד זה קודמת לערכים עיתונאיים אחרים, ובהם חובת הדיווח. משיק לכך הוא עובדת היות העיתון החרדי בעל אופי אידיאולוגי-מפלגתי, ותפקידו ככוח מוביל במאבקה של היהדות החרדית "למען קדשי ישראל" (כספי ולימור, 1992: 40-49; גרליץ, 1990; קנופף, 1990; פרידמן, 1992: 168).

6. דיווח "על החיים כפי שהם צריכים להיות, ולא על החיים כפי שהם". המצוי מוצג אפוא על רקע הרצוי ולאורו, וכתוצאה מכך מציאות החיים על אירועיה מוצגת לעתים מזומנות באור שלילי, אירוני, פוסל וסאטירי (לוי, 1988: 240-241).

7. פנייה לקהלי יעד שאינם חרדים. למרות שהעיתונות החרדית פונה במוצהר כלפי החברה החרדית פנימה, נראה שבשנים האחרונות כמה מעורכי העיתונים החרדים ומכתביהם מודעים לכך שדבריהם נקראים על-ידי אנשי תקשורת

העובדים בשירות אמצעי התקשורת הלא-חרדים. כלומר, יש בעיתונות החרדית כתבות שתוכנן מכוון ליהודים דתיים שאינם חרדים או לאלה שאינם מוגדרים כדתיים. בהקשר זה יש לציין שחלק מהעיתונות החרדית רואה את עצמה כמי שמחובתה לספק לקוראיה החרדים "כלים הסברתיים בהתמודדות עם החילונים, ולשכנע את אלה שאינם משוכנעים במאבקים הפנימיים שלנו" (מיכלסון, 1990: 20; לוי, 1990).

8. במה לתגובות על דברים הנוגעים בעיקר לחברה החרדית המופיעים בתקשורת הלא-חרדית בכלל ובעיתונות הלא-חרדית בפרט. למרות ההנחה המוצהרת של עיתונאים ואחרים בחברה החרדית לפיה חרדים אינם קוראים את העיתונות הלא-חרדית, עדיין יש מקרים שבהם עיתונאים חרדים מוצאים צורך להגיב על דברים שנכתבו בעיתונות הלא-חרדית, אם ישירות ואם בעקיפין. לדוגמה, בפברואר 2005 פורסמה כתבה בעיתון **הארץ**, בה היא מספרת על יום עיון למורות חרדיות בנושא הוראת השואה, אשר התקיים בירושלים (רותם, 2005). יום העיון אורגן על-ידי אסתר פרבשטיין, המלמדת ב"מכללת ירושלים" ("המכללה") שבשכונת בית וגן בירושלים, ומהווה דמות מרכזית בנושא הוראת השואה בחברה החרדית בשני העשורים האחרונים (קפלן, תשס"א: 271-283). יומיים לאחר פרסומה של כתבה זו, הופיע טור **ביתד נאמן** המגיב ישירות לכתבה הנזכרת. הכותב פותח את הטור כך: "'החרדים מגלים את יד ושם', זו כותרת כתבה שהופיעה השבוע בעתונות, שבה נעשה נסיון ליצור רושם כאילו חל איזה 'מיפנה' ביחסו של הציבור החרדי לתודעת השואה". לאחר שהכותב מדגיש ש"חלק ממארגני יום העיון, אינם נחשבים כגופים ואירגונים חרדיים", תוך עקיצה מפורשת לפרבשטיין ולמוסד בו היא מלמדת, הוא פונה לסתור את האמור בכתבה הנזכרת ואת דבריו של מנחם פרידמן, חוקר החברה החרדית, המצוטטים בה (זאבי, 2005). לצד האמור, חשוב לזכור שהעיתונות החרדית לגוניה לא מגיבה תמיד, ולא ברור על פי אלה מדדים מחליט העורך או כותב זה או אחר להתעלם מידיעה מסוימת שנתפרסמה בעיתון לא-חרדי, להגיב – במתינות או בחריפות, או להסתפק בהבעת עמדה מאזנת, להבנתו. כך או אחרת, יש שהתלבטות זו נידונה בעיתונות החרדית (ספראי, תשנ"ז).

9. כלי לעריכת חשבונות קבוצתיים ופוליטיים פנים-חרדיים. מאחר שעיתונות זו היא אידיאולוגית-דתית, רובם המכריע של העיתונים החרדים משמשים שופר עבור קבוצה חרדית מסוימת ומנהיגיה, בין השאר כדי להביע את מורת רוחם או הסתייגותם מפועלה או הצהרותיה של קבוצה חרדית אחרת או דברי מנהיגיה הרוחניים (לוי, 1988: 244; מיכלסון, 1990: 11. והשוו: לוי, 1988: 248-249). כך, בין השאר, **יתד נאמן** ביטא מימיו הראשונים עמדה שלילית וחריפה כלפי תנועת חב"ד, המכונה בו "כת", וכלפי מנהיגיה האחרון, מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994). זאת בעקבות הקו התקיף שאימץ הרב אליעזר מ' שך

(1898-2001) כלפי חסידות חב"ד; וביטאוניס שמקורם בקבוצות שונות שהן חלק מה"עדה החרדית", המחזיקה בעמדה אנטי-ציונית תקיפה ובלתי-מתפשרת (ליבס, תשמ"ב; רביצקי, תשנ"ג: 74-111), אינם מהססים לחזור ולתקוף את "אגודת ישראל" וקבוצות אחרות הנמנות על הזרם המרכזי של החברה החרדית האשכנזית, על השתתפותם בחיים הפוליטיים במדינת ישראל.⁸

10. אמצעי להשמעת דברי ביקורת עצמית ופנימית על תופעות חברתיות שונות המתרחשות בתוך החברה החרדית. כך, בין השאר, הופיעו בעיתונות החרדית כתבות המבקרות, לעתים בחריפות, את האפליה העדתית ברשת החינוך "בית יעקב" (בנמלך, תשנ"ז), את הדברים הנדפסים בעיתונות החרדית ובספרות החרדית (פרידמן, 1988), ואת המחיר הכלכלי, הבריאותי והמשפחתי הכבד שמשלמות משפחות חרדיות כתוצאה מרצונן שבנותיהן תינשאנה לבחורי שיבות מובחרים (אורנשטיין, 1980; ט.א., תשנ"ז; פרידמן, 1991: 130-134).

11. הישענות של הכותבים על השליטה האסוציאטיבית של הקוראים בקאנון של המקורות היהודיים המסורתיים הקלאסיים. ההנחה היא שלקוראיה של העיתונות החרדית יש שליטה בעולם מקורות זה, לכל הפחות ברמה האסוציאטיבית. כתוצאה מכך, די לשלב בכתיבה העיתונאית מלים או חלקי משפטים מפסוקים או מאמירות של חז"ל, על מנת לעורר את האסוציאציות של הקוראים להקשרים הסמויים שבהם מבקש הכותב לעצב את התייחסותו לאירוע או לנושא ספציפי (קפלן, 2001: 20-21). יחד עם הפנייה לציבור שאמון על המקורות, יש בשימוש בשפת המקורות משום יצירת מחסום שייצרה תרבות-הנגד החרדית בישראל מפני קוראים פוטנציאליים שאינם נמנים על החברה החרדית. מחסום שפה זה מקשה על אלה שמחוץ לחברה זו להבין את המתרחש בה, והוא קיים בז'אנרים רבים בכתיבה החרדית כמו גם בקבוצות פונדמנטליסטיות אחרות (סיון, 1991: 63-64).

12. שימוש רב ביותר בקודים סמויים, בדקויות לשוניות וברמזים המבטאים את היררכיית ההנהגה בקבוצות החרדיות השונות, והמשמשים כלי לניגוח מנהיגים מקבוצות אחרות מזה. כך, לדוגמה, יש הבדל בין התואר "מרן ראש הישיבה" ו"מרן" לתארים "גאון", "הרב הגאון" ו"הרב", ויש מידה רבה של רגישות מצד הקבוצות השונות לתארים המוצמדים למנהיגיהם הרוחניים (לוי, 1988: 253-254). גם לגבי מאפיין זה אין נורמה אחידה בכל העיתונים החרדים, והבדלי תארים אלה בולטים הרבה יותר **ביתד נאמן** מאשר בשבועונים החדשים בעלי האופי המסחרי והרגישות להם בו היא גבוהה באופן יחסי לשאר העיתונים החרדים (הורוביץ, 1989: 87-88).

13. שימוש ברטוריקה חריפה ותוקפנית. כותבים לא מעטים בעיתונות החרדית נוטים לאמץ רטוריקה חריפה, על פי רוב מתוך הרצון להגיב לעמדה שונה, אם

מתוך המחנה או מחוצה לו, או כדי לחדד את הקווים המבחינים בין החברה החרדית לבין החברה הסובבת (מיכלסון, 1990: 20). אף שהסבר לחריפותה של רטוריקה הוא מורכב, ניתן לציין מבין הגורמים המסבירים אותו את השימוש הרב שנעשה במקורות יהודיים מסורתיים על הדימויים המופיעים בהם; את המסורת הרטורית החריפה שאימץ לעצמו היישוב הישן בארץ ישראל בהתנגדותו למפעל הציוני, לתנועה הציונית ולכל אלה המזוהים עימם (קלוגר, תשל"ח-תשמ"ז. וראו עוד שלום, תשמ"ב: 205-206); ואת התהליך ה"אינפלציוני" שחל ברטוריקה עם השנים. כלומר, יש ביטויים שנס ליחס והם נתפסים בעיני כותביהם כלא מושכים תשומת לב או מגרים דיים, וכך נוצר הצורך להחריף את רמת ההתבטאות על מנת לזכות בתשומת הלב המבוקשת.

14. נקיטה בלשון ובדימויים ציוריים ומליציים שיש בהם במקרים רבים ממד לא מבוטל של גזמה, אם לצד המשבח ואם לצד המגנה. אופי זה של דיווח וכתובה היה מצוי בעיתונות האורתודוקסית עוד מהמאה התשע-עשרה, והעיתונות החרדית המשיכה אותו במאה העשרים. בין הסיבות האפשריות להתקבעות בעיתונות האורתודוקסית במאה התשע-עשרה ניתן למנות את השימוש בשפת המקורות המסורתיים הקלאסיים לצד קיומה המועט של שפה עברית שימושית בחוגים אלה, ואת הזיקה האפשרית, אם כי הלא-מודעת, למכתבי ההסכמות שהופיעו בפתחם של ספרים, המאופיינים בשפתם המליצית. דומה שלאפיון זה יש חשיבות רבה במערך השיקולים אותם מפעיל המתעניין בבואו להעריך את תכניה של העיתונות החרדית ואת מסריה.

למרות מרכזיותם של מאפיינים אלה, עלינו לזכור שהם אינם מוחלטים ושחלקם מטשטשים את קיומו של מרווח פעולה, דיווח והבעת עמדה בעיתונות החרדית. כך, בין השאר, מהעובדה שהמצוי מוצג לאור הרצוי אין להסיק שלעיתונות החרדית אין עניין קטגורי לדווח על המציאות ומורכבותה, או שעיתונאים חרדים אינם מצויים בפרטי האירועים שהם מסקרים; מהידיעה שיש וועדות רוחניות המצנזרות את המתפרסם בעיתון אין להסיק שהעיתונות החרדית היא הומוגנית במסריה או באופן סיקורם של כתביה ופרשנותם. יש בעיתונות זו גיוון לא מבוטל; ומהקביעה שמדובר בעיתונות הנושאת אופי אידיאולוגי אין לגזור שקוראיה נמנים רק על אותה קבוצה שמקרבה רואה העיתון אור.

כללו של דבר, אף שהמאפיינים הנזכרים מצויים ברוב העיתונים החרדים בישראל לגוניהם ולסוגיהם, עדיין מידת מרכזיותם ונוכחותם משתנה מעיתון לעיתון ובפרקי זמן שונים באותו עיתון עצמו. זאת ועוד, חלק מהמאפיינים האמורים אינם ייחודיים לעיתונות החרדית, והם מצויים באופנים ובדגשים שונים בכל עיתונות המונעת ממניעים אידיאולוגיים וערכיים, יהיו אלה אורתודוקסיים או אחרים. אולם, צירופם עם ההקשר החרדי הישראלי הוא המייחד את המקרה הנבחן.

תהליכי רצף ותמורה בעיתונות החרדית בארץ ישראל ובמדינת ישראל

סיפורם של היומונים החרדיים בארץ-ישראל המנדטורית הוא פרק בתולדותיה של התקשורת האידיאולוגית בתקופת היישוב, אשר שייך בעיקרו ל"אגודת ישראל" בירושלים, ול"פועלי אגודת ישראל" (סליפוי, תשל"ו). עוד בשנות העשרה של המאה העשרים ראו אור בירושלים שבועונים המזוהים עם המחנה האורתודוקסי-חרדי, כגון **מוריה ומחזיקי הדת** (פוקס, 1977: 202, 206), אך תחילתה של עיתונות חרדית בעלת אופי חדשותי בארץ-ישראל המנדטורית היא במרץ 1922, שבמהלכו הופיע הגיליון הראשון של השבועון **קול ישראל**, מטעם "אגודת ישראל". שבועון זה ראה אור עד 1948 (גנחובסקי, 1995; פונד, 1991: 84-85; צימרמן, תשס"ב).⁹ במשך כל השנים הוא הופיע בעברית, ובין השנים 1933-1938 נוספה למהדורה העברית תוספת בידיש תחת השם **די יודישע שטימע** (סליפוי, תשל"ו: 20).

עורכו הראשון של שבועון זה היה איש היישוב הישן הרב רפאל קצנלנבויגן, אשר נשא בתפקיד במשך מעט יותר מארבע שנים. מקיץ 1926 עד חורף 1933 נערך השבועון על-ידי הרב עמרם בלוי (1895-1976), אז איש "צעירי אגודת ישראל". באמצע שנות השלושים פרשו בלוי ואהרן קצנלנבוגן מ"העדה החרדית" וייסדו קבוצה רדיקלית בשם "חברת חיים". פיצול נוסף בשלהי שנות השלושים הביא להקמתה של "נטורי קרתא", בהנהגת עמרם בלוי (אליאב, 1976: 203-204; פרידמן, תשל"ח: 334-367; רביצקי, תשנ"ג: 75). לאחר מכן נטל משה בלוי (1885-1946) את תפקיד עריכת העיתון לחודשים ספורים. בלוי, אף הוא איש "אגודת ישראל" שהיה מנהל המרכז הירושלמי של מפלגה זו וחבר הנהלתה העולמית, היה בן למשפחה קנאית מהיישוב הישן האשכנזי בירושלים ומקורב מאוד לרב יוסף חיים זוננפלד (1849-1932), רבה הראשון של "העדה החרדית" בירושלים. משנת 1933 עמד בלוי בראש "העדה החרדית" בירושלים (אליאב, 1976: 203; פונד, תשנ"ט: 49-60; פרידמן, תשל"ח: לפי המפתח). לאחר בלוי שימש משה גליקמן-פרוש כעורכו של העיתון לחודשיים בלבד. בסתיו 1933 שב משה בלוי לערוך את העיתון במשך כארבע שנים, ובשנים הבאות הוא נשא בתפקיד לסירוגין, לעתים לבד ולעתים בשיתוף עם גליקמן-פרוש ושמעיה לוריא (פוקס, 1977: 209; קרסל, תשכ"ד: 185-186).

אמנם **קול ישראל** הופיע בירושלים במשך עשרים ושש שנים, אולם לצידו הופיעו כמה וכמה עיתונים חרדים בתקופת שלטון המנדט הבריטי, רובם לפרקי זמן קצרים

יותר. כך, בין השאר, הירחון **ארץ ישראל** שהוצא לאור על-ידי "המרכז הארץ ישראלי שליד אגודת ישראל בפולין", שהחל לראות אור בדצמבר 1932 ביידיש; **שערים**, שראה אור מטעם "פועלי אגודת ישראל" תחילה ב-1934 ובאופן סדיר החל מ-1936. מינואר 1945 הופיע עיתון זה כשבועון בעריכת הרב ד"ר קלמן כהנא (1910-1991); הבטאון **דגלנו**, שופרם של "צעירי אגודת ישראל", שהחל להופיע ב-1939; **העתיז**, עיתון המזוהה עם חוגי "פועלי אגודת ישראל", אשר ראה אור במשך פחות משנתיים (1939-1940), וגם אז לא באופן סדיר; **בית יעקב** (1941), מטעם "הסתדרות בנות אגודת ישראל בארץ ישראל"; **הדרך**, עתון אנשי היישוב החדש ב"אגודת ישראל", שהחל להופיע בשלהי 1941 בעברית והיווה שופר לתפיסותיו של הרב ד"ר יצחק ברויאר (1883-1946), ממנהיגיה של "אגודת ישראל" (פונד, תשנ"ט: לפי המפתח); **החומה** (1944), מטעם "נטורי קרתא", שהופיע לאחר מכן בשמות שונים ובהם **חומתנו**, **משמרת חומתנו**, ו**אום אני חומה**; **העדה** (1946), עיתונה של "העדה החרדית" בירושלים; **היומן**, שגיליונו הראשון הופיע בפברואר 1948 על-ידי "מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל", ובו היו שותפים גם אישים המזוהים עם "פועלי אגודת ישראל". לאחר פחות משנה הורה קצין מחוז ירושלים במשרד הפנים על סגירתו של **היומן**, מתוקף פקודת העיתונות מ-1939, והוראה זו בוצעה בינואר 1949; **המבשר**, אף הוא מטעם "אגודת ישראל", שראה אור לראשונה בדצמבר 1948, בסמוך לסגירת **היומן**, ולא במקרה. עיתון זה פסק מלהופיע ב-1949 מחוסר מימון, ובמקומו החלה "אגודת ישראל" להוציא לאור את היומן **הקול**, שגיליונו הראשון ראה אור בי"ח באייר תש"ט (17.5.1949), ואשר הופיע עד 1966. (לימור וגבל, 1998; סליפוי, תשל"ו; פונד, 1991; קרסל, תשכ"ד: 185).

למרות הופעתו של **הקול**, בעוד של"פועלי אגודת ישראל" מזה ולחרדים הקיצונים מזה היו עיתונים, "אגודת ישראל" חשה שהיא נותרה בלי שופר משלה. מציאות זו הוגדרה על-ידי כותב **המודיע** כך: "עד להופעת הגליון הראשון של העתון היומי האגודתי החדש שלנו היה המרכז האגודתי א[י]לם ומחוסר בטאון" (יעקובסון, 1950). מצב זה היווה כפי הנראה תמריץ מרכזי לרב יצחק מ' לוי (1894-1971), מנהיגה של "אגודת ישראל", ליזום ולהוציא לאור את **המודיע**, שמאז הופעתו בספטמבר 1950 היה במשך כמה עשורים היומן החרדי המרכזי במדינת ישראל.

מידע זה מאפשר לנו להצביע על כמה מאפיינים והתפתחויות שחלו בעיתונות החרדית בארץ-ישראל המנדטורית, שיש בהן חשיבות להבנת תהליכים מאוחרים יותר המתרחשים בעיתונות החרדית במדינת ישראל.

כפי שצוין, אמנם כמה עיתונים חרדים בארץ-ישראל הופיעו ביידיש והוא הדין ביחס לתוספות לכמה עיתונים, אולם רובם הגדול של העיתונים, הביטאונים וכתבי-העת נתפרסמו בעברית. דבר זה אינו מובן מאליו לאור יחסם של חוגי היישוב הישן הקיצוני לשפה העברית המתחדשת. מחוגים אלה יצא החרם כנגד הוראת השפה

העברית והשימוש בה בבתי הספר שבערים הקדושות בארץ-ישראל, וירושלים היא אחת מהן (כהן-רייס, תרצ"ג: 96, 116-118; קניאל, תשמ"ב: 233-234). זאת ועוד, כפי שראינו, כמה מהאישים המעורבים בעריכת העיתונים, כגון משה בלוי, היו אנשי היישוב הישן הקיצוני שקיבלו עליהם את מרותם של מנהיגי קבוצה זו, או כאלה, ובהם עמרם בלוי, שנמנו על שדרת הנהגתה. אמנם החרם הנזכר לא חל על העיתונות בפרט, אולם הדפסתה בעברית אינה עולה בקנה אחד עם עמדותיו של היישוב הישן הקיצוני. כך או אחרת, רובה המכריע של העיתונות החרדית במדינת ישראל המשיך בדרך זו, למרות "מלחמות השפות",¹⁰ יידיש ועברית, שהתחוללו בחברה החרדית האשכנזית במאה העשרים, וששישומן ניכר עד ימינו.

לחלוקה הפנימית ביישוב הישן יש חשיבות נוספת, וכדי להתחקות אחריה עלינו לשחזר את הכוחות השונים שפעלו בו ואת היחסים ביניהם. "אגודת ישראל" נוסדה ב-1912 בוועידת קטוביץ', וזמן קצר לאחר מכן היא הקימה סניף בירושלים שלמעשה לא פעל. ב-1919 הוקם הסניף בירושלים מחדש, ובראשו עמד הרב מנחם מרדכי פרנקל, מאנשי הרב משה יהושע ליב דיסקין (1817-1898), מנהיגו של היישוב הישן. לאחר שנים ספורות, באמצע שנות העשרים, החלה "אגודת ישראל", שמרכזה היה באירופה, לפעול בארץ-ישראל. במחצית השנייה של שנות העשרים נתגלו מתחים בין "אגודת ישראל" ובין נציגותה שזה עתה הוקמה מחדש בארץ-ישראל תחת השם "המרכז לענייני ארץ-ישראל", לבין היישוב הישן הירושלמי הקיצוני-קנאי. מתחים אלה השפיעו גם על מערכות היחסים הפנימיות ב"אגודת ישראל" (פונד, תשנ"ט: 64-75; פרידמן, תשל"ח: 253-286).

עד לעלייה הרביעית באמצע שנות העשרים של המאה העשרים, שכללה עולים מגרמניה ומפולין, היה היישוב הישן הקיצוני גורם דומיננטי ביותר ב"אגודת ישראל" בארץ-ישראל. אנשי "אגודת ישראל הירושלמית" היו ברובם הגדול אנשי היישוב הישן האשכנזי, וחברי "העדה החרדית" שהוקמה עם כניסת חוק הקהילות של המנדט הבריטי לתוקפו. חוק זה איפשר ל"עדה החרדית" להתארגן באופן חוקי מחוץ למסגרת של "כנסת ישראל".¹¹ מראשית שנות השלושים, עם הפיצולים הפנימיים הראשונים ב"עדה החרדית" וייסודה של "נטורי קרתא", התחדד הפילוג ביישוב הישן באופן מובהק לשני מחנות: הקיצוני והמתון. המתונים הזדהו עם "אגודת ישראל" ואילו הקיצונים השתלטו בהדרגה על "העדה החרדית", והדברים הגיעו לשיאם בבחירות ל"עדה" שהתקיימו ב-1945 ושבהם הודח למעשה משה בלוי מתפקידו בה. כלומר, רק מאמצע שנות השלושים ייצגה "אגודת ישראל" את הקול החרדי המתון בארץ-ישראל, זה שקיבל החלטה אסטרטגית לשתף פעולה עם מוסדות היישוב. אולם, למרות התפתחות זו המשיכו אנשי המחנה הקיצוני להיות מרכזיים בעיתונות שראתה אור מטעם "אגודת ישראל", וכתוצאה מכך נוצר פער בין המחנה החרדי המתון לבין העמדות שהופיעו בעיתונות.

מרכזיותם של אנשי היישוב הישן הקיצוני בעיתונות החרדית בארץ ישראל מסבירה

גם את העובדה שעד אמצע שנות השלושים הם לא נזקקו להוציא לאור עיתון. כפי שראינו, החל מאמצע שנות השלושים העמיק הפיצול במחנה החרדי בארץ ישראל והתמסד: הקיצונים התנתקו בהדרגה מ"אגודת ישראל" של עולי פולין וגרמניה (אף שחלקם שמרו על זהותם עם "אגודת ישראל הירושלמית"), והקימו מסגרות נבדלות, ואנשי "פועלי אגודת ישראל" פנו לדרכם. כך נוצר המצב שבו "אגודת ישראל" התפתחה להיות נציגתו של המחנה החרדי המתון. תהליך זה שהוא בעיקרו פוליטי-ארגוני בא על ביטויו בין השאר בהיווסדותם של כמה וכמה עיתונים חרדים במחצית השנייה של שנות השלושים ובשנות הארבעים.

לאור תביעתם הבלתי-מתפשרת של קנאי היישוב הישן מחבריהם להיבדל היבדלות מוחלטת מהיישוב היהודי וממוסדותיו, הלכה השפעתם של אלה על החברה החרדית ופחתה. לעומת זאת, התחזק כוחם של המתונים, שורבם הגדול היו מזוהים עם "אגודת ישראל". התפתחות זו מוסברת על-ידי הצטרפותן של נסיבות, אירועים ותהליכים שונים, ובהם: הגירתם לארץ ישראל בשנות השלושים של כמה גדולי תורה בעלי שיעור קומה תורני המשתווה לזה של מנהיגי היישוב הישן הקיצוני, ובראשם הרב אברהם י' קרליץ (1878-1953) הוא החזון אי"ש, אשר הגיע ב-1933 (בראון, תשס"ב; בראון, תשס"ג; Kaplan, 1992); הגירתם של כמה ראשי ישיבות וחלק מתלמידיהן לארץ ישראל, בה הם הקימו מחדש את ישיבותיהם; והגירתם של חברים מ"אגודת ישראל" בגרמניה ובפולין, שהשתייכו למחנה החרדי המתון. אלה חיזקו מאוד את שורותיה של "אגודת ישראל" בארץ ישראל מספרית ותודעתית, ובהדרגה היא השתחררה מרגשי הנחיתות והביטול העצמי שהיו בה כלפי מנהיגי הקיצונים (פרידמן, תשל"ח: 334-367; פרידמן, 1991: 33-35, 40-52). אולם, אף שביחסי הכוחות הפנים-חרדיים התגבר מאוד כוחה של "אגודת ישראל", הרי שעדיין ביחס לחלקים האחרים ביישוב היהודי בארץ ישראל היתה החברה החרדית חלשה.

עם הגיע הידיעות על המתרחש באירופה בימי מלחמת העולם השנייה דיווחה עליהן העיתונות החרדית, וכבר אז החלו להיכתב בה דברים חריפים כלפי התנועה הציונית והנהגת היישוב בדבר אוזלת ידם. לצד פרסומים ברוח זו, הופיעו גם גילויי צער ואבל על האובדן, על אף שממדי המתרחש לא היו ידועים, ודוגמה אחת היא שיריו של יהושע לנדוי שהתפרסמו **בקול ישראל** (פונד, תשס"ה). יחד עם זאת, נתפרסמו בעיתונות החרדית קולות לא פחות חריפים, המאשימים גם את היהדות החרדית כמי שנושאת באחריות למתרחש, וכאלה הקוראים לעריכת חשבון נפש פנים-חרדי. דברים ברוח זו פרסמו אישים חרדים מרכזיים בעיתונות החרדית: משה שיינפלד, איש "צעירי אגודת ישראל", **בדגלנו**, ובנימין מינץ **בשערים** (מינץ, תשל"ז: ש-שח; Friedman, 1990). לצד תופעות אלה, חשוב לציין את קיומן של תופעות שונות ואף הפוכות במובנים רבים, כגון כתיבתם של עיתונאים חרדים בעיתונות העברית הלא-חרדית בארץ ישראל. לדוגמה, משה פראגר (1909-1985), חסיד גור

שהגיע לארץ ישראל לאחר תחילת המלחמה. פראגר עבד ככתב בעיתון **דבר** ופרסם ספרים שזכו להכרה ולהערכה במחוזות שונים של היישוב בארץ ישראל, ודבריו לא עלו תמיד בקנה אחד עם אלה שפרסמו בני זמנו ומקומו בעיתונות החרדית (אייזנברג [גוטדינר], תשס"ה: 15-42).

עם סיום מלחמת העולם השנייה והיוודע תוצאותיה של שואת יהודי אירופה, חשה החברה החרדית בארץ ישראל עוד יותר חלשה משהיתה, אך יחד עם זאת היא ראתה את עצמה כמי שנושאת על כתפיה את קיומה של החברה החרדית בעולם היהודי כולו. זאת ועוד, מעבר לחולשתה ביחס למפלגות ולכוחות השונים ביישוב, היתה "אגודת ישראל", נציגתו של הזרם המרכזי, מפולגת מבפנים. כך, בין השאר, אנו למדים מהשיח הפנים-חרדי שהתנהל בשלהי שנות החמישים לקראת הכנסיה הגדולה הרביעית של "אגודת ישראל", שעתידה היתה להתקיים בחורף תשי"א (לדוגמה שמואלביטש, 1950). יתר על כן, המגעים שהחלו להתקיים בנוגע להקמת מדינת ישראל מצאו את נציגי "אגודת ישראל" מאוימים ועקב כך אחוזי פחד באשר לטיב המדינה שבדרך. הם ראו לנגד עיניהם אפשרות ריאלי של שתקום מדינה יהודית חילונית שלא יתאפשר בה ליהודים שומרי מצוות לקיים את אורח חייהם הדתי, ומתוך כך ניגשו למשא ומתן עם דוד בן-גוריון (1886-1975). סופו של משא ומתן מתמשך זה היה מכתב הסטטוס-קוו שמבחינת אנשי "אגודת ישראל" היה הישג אדיר, לאור התחושות הקשות שליוו אותם בעת שהחלו במגעים (פרידמן, 1990).

כלומר, חרף תודעת האיום הקיומי, נקט הזרם המתון בחברה החרדית באסטרטגיה של שיתוף פעולה עם מוסדות היישוב. שיתוף פעולה זה לא הצטמצם רק למגעים פוליטיים, שלהם היו שותפים מנהיגים פוליטיים ודתיים. היו לו כמה ביטויים בתחום המאמץ המלחמתי בימי מלחמת השחרור:

1. בניגוד לדימוי שנוצר בהיסטוריוגרפיה הציונית מזה ובזו החרדית מזה, מסתבר שחרדים ובהם אנשים המזוהים עם "אגודת ישראל" נטלו חלק בהגנת ירושלים בתקופת המצור על העיר. כמו כן, מתברר שבחורי ישיבות התגייסו, מהם על דעת רבניהם ומהם למרות התנגדותם, ושמספרן של אוכלוסיות אלה היה גדול בהרבה מאותן קבוצות קטנות ואנטי-ציוניות קיצוניות כגון "נטורי קרתא", אשר לא עשו כך (פרנקל, תשנ"ד).

2. אף שאין בידינו מחקר על חלקם של חרדים במלחמת השחרור, מידע חלקי וקטוע מלמד שחרדים וחרדיות שירתו ב"הגנה", בפלמ"ח ולאחר מכן בצבא ההגנה לישראל (פרנקל, תשנ"ד: 249).

3. הפטור המפורסם מגיוס לצבא שניתן לבחורי הישיבות לא היה פטור מלא. למעשה, הם הוגדרו כ"בנים יחידים" וכתוצאה מכך לא חויבו להתגייס לחי"ש

(חיל שדה), אולם נקראו להתגייס לחי"מ (חיל משמר). היו מהם שהתחמקו מגיוס, והיו רבנים שאסרו על גיוס זה, ובהם הרב צבי פסח פרנק (1863-1960), מרבניה הבולטים של "עדת הפרושים" בירושלים, שב-1927 פרש מ"כנסת ישראל" ולאחר שנים חזר והצטרף אליה. אולם, עדין היו בחורי ישיבות חרדיות שהתגייסו.

נשיאה זו בעול המלחמתי מצד חלקים בחברה החרדית נמשכה אחרי שהסתיימה מלחמת השחרור, וביטויים שונים שלה מצויים בעיתון **המודיע**. לדוגמה, בגיליונותיו הראשונים של עיתון זה פורסמו הודעות שונות מטעם צבא ההגנה לישראל, ובהן מודעה מטעם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון על "הלוויה שאר קדושי צ.ה.ל. המועברים מבית הקברות הארעי בשיך באדר א', ירושלים לבית הקברות הצבאי בהר הרצל", אשר עתידה להתקיים בימים הקרובים. "בהלוויה זו", נכתב במודעה, "תובאנה למנוחת עולמים עצמותיהם של הקדושים", והיא כוללת רשימה שמית של אלה שגופותיהם תועברנה (מודעה, 1950). למעלה מחודש לאחר מכן פורסמו בעמודו הראשון של עיתון זה "פקודת יום" לחיילי צה"ל מטעם הרמטכ"ל דאז, יגאל ידין (1917-1984), ומודעות על "זכויות עדיפות לחיילים" וקריאות ל"חיילי מילואים – לשרות מיוחד" (פקודת יום, 1950; זכויות ושרות מיוחד, 1950).

ייתכן אמנם שמדובר בחובת הפרסום הרשמי של מדינת ישראל, כפי שזו נקבעה בפקודת העיתונות הממשלתית. אולם, יחד עם זאת, חלק מההסבר לפרסומים מעין אלה בעיתון חרדי נעוץ בכך שחרדים היו אכן פעילים ושותפים במאמץ המלחמתי, ושלמשפחות חרדיות עשויה היתה להיות נגיעה אישית, משפחתית או חברית לעניינים הנוגעים לשירות בצבא. תחושה זו מתחזקת לנוכח ידיעות וכתבות שהופיעו **בהמודיע** על תערוכות חדשות העוסקות בהיבטים אלה או אחרים של המאבק לקראת הקמת המדינה, אשר נפתחו לקהל הרחב. כך, למשל, תערוכה על ירושלים שכותרתה "ממצור לבירה" (מ.ע.ד., 1950), ותערוכה ששמה "בהתנדב עם" שנפתחה בתל-אביב. לאחר ציון שעות הביקור בתערוכה זו, מסתיימת הידיעה בתזכורת ש"על המבקרים בשבת לרכוש כרטיסים מראש" (תערוכה, 1950). זאת ועוד, המעורבות של החברה החרדית במתרחש בצבא המשכי לקבל ביטוי בעיתונות החרדית באמצע שנות החמישים. לשם המחשה, ביוני 1955 התפרסמו **בהקול** ידיעות על מסדר סיום של גדוד מילואים שבו, לדברי הכותב, שירתו גם היישוב הישן הירושלמי, ועל "סיום קורס חובלים" (מסדר סיום, 1955; סיום קורס חובלים, 1955).

במהלך שנות החמישים התייצב **המודיע** כעיתון החרדי המרכזי, ואלה שכתבו בו זוהו עם הזרם החרדי האשכנזי המרכזי המתון. כלומר, לאחר שבשנות השלושים והארבעים היה כאמור פער בין זהותם של עורכי עיתונים חרדים מרכזיים לבין

קהל קוראיהם, נוצר מראשית שנות החמישים ואילך מתאם גדול בהרבה בין הזרם המרכזי לבין הדעות של רוב הכותבים בעיתונו. אמנם, כפי שראינו, עיתון זה לא היה היחיד, אך נראה שהוא נהנה מהגמוניה מסוימת, ואלה שהתקיימו לצדו לא קראו עליו תיגר.¹²

ההגמוניה של **המודיע** כעיתון המייצג את הקבוצות השונות שהן חלק מהזרם המרכזי של החברה החרדית בישראל ושהיו מזוהות ברובן עם "אגודת ישראל" (כלומר, הליטאים-מתנגדים ורוב החסידויות הגדולות), החזיקה מעמד עד סוף שנות השבעים של המאה התשע-עשרה. מאז ועד אמצע שנות התשעים נוסדו כמה יומונים, שבועונים ודו-שבועונים חרדים, ובהם: **המחנה החרדי**, **כפר חב"ד**, **יתד נאמן** ו**יום ליום**, שכל אחד מהם מייצג קבוצה או תנועה חרדית. חלק מהסיבות לפריחה מחודשת זו כוללות את חזרתה של "אגודת ישראל" לקואליציה הממשלתית של הליכוד לאחר חילופי השלטון ב-1977, את הפיצולים הפוליטיים שהתרחשו בחברה החרדית בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, ובהן: פרישת חסידות בעלז מ"העדה החרדית", הקמת ש"ס וייסודה של "דגל התורה" לאחר פרישת הליטאים מ"אגודת ישראל", ואת הצטרפותן של מפלגות חרדיות לרוב הקואליציות שהוקמו מאז.

כך או אחרת, מעניין לראות כיצד התמודדו העיתונים החרדים החדשים עם ההגמוניה של **המודיע**, ואגב כך ללמוד עד כמה השתיקה וההתעלמות חשובים בעיתונים החרדים, לא פחות מאשר הכתוב בהם. אמנם השתיקה או ההתעלמות של עיתון מסוים מקיומו של מתחרהו מונעים לא אחת מהרצון שלא לאזכר את העיתון שאיתו מתמודדים. זאת בכדי שלא ליצור אצל קהל הקוראים את התחושה שהעיתון החדש מגיב לעיתון המתחרה, ובכך להודות בעקיפין שהמתחרה הוא זה הקובע את סדר היום העיתונאי. אולם, במקרה החרדי נראה שלשתיקה ולהתעלמות יש משמעויות נוספות.

בא' בשבט תש"מ (19.1.1980) ראה אור גיליונו הראשון של **המחנה החרדי**, מטעם קהל מחזיקי הדת של חסידי בלז בארץ ישראל. הופעתו בסמיכות זמנים קרובה ביותר לפרישתה של חסידות בלז מ"העדה החרדית" ולניסיונות להביא לאיחוד מחודש שנכשלו בסופו של דבר, איננה מקרית (לוי, 1988: 208-211).¹³ "דבר המערכת", המופיע בעמודו הראשון, פותח בהכרזה על עידן חדש בתולדותיה של היהדות החרדית בארץ-ישראל: "בחלל עולמה של היהדות החרדית מנסרות בעיות שונות, מאורע רודף מאורע. עברה תקופת ההסתגרות, תם עידן ההגנה העצמית, רוח טהרה מתדפקת על תלמי הלבבות, מצפה לפתח שיפתח לה". קהל היעד המוצהר של העיתון הוא הדור הצעיר, "אשר כל כולו אוזן קשבת לדבר ה' היוצא מפי שומרי משמרת הקודש רועי ישראל הנאמנים". דור זה, "שלא נפגם מהרוחות הרעות של ההשכלה הארורה – אם כל חטאת – ובנותיה הדומות לה הלאומיות

המזוייפת והדתיות הצבועה, זכאי ליד מטפחת, ללב מרגיש... שיענה למשאלותיהם ויגיב בהתאם לצורך השעה".

העיתון החדש "מנסה להיות לפה לכל אותם האלפים הצמאים למחשבה רעננה, חיל חלוץ למלחמת ההתקפה, שמטרתה התרחבות ו(התשפטות) [התפשטות] מחנה הנאמנים לדבר ה'". אשר לאופי פעולתו, "תגובותיו... תהיינה ללא משוא פנים וללא מורא. צעדי יוכלו אך ורק על פי התורה הכתובה והמסורה... ב[י]קורתו תהיה אך ורק לשם תיקון, בדברי נועם ובנחת ללא כל ק[י]נטור". לבסוף, יש הדגשה על חשיבותו של העניין הכלל-חרדי: "[העיתון] יברך על כל פעולה טובה שתיעשה על ידי כל חוג וחוג ללא כל אפליות וחשבונות כתתיים".

"דבר מערכת" זה מתעלם לחלוטין מקיומו של **המודיע**, שכזכור חרט על דגלו ערכים ומטרות דומות. יתכן שחלק מההסבר להתעלמות זו נעוץ בכך שחסידות בלו היתה במצב ביניים: היא פרשה מ"העדה החרדית" אך עדיין לא הצטרפה ל"אגודת ישראל". כך או אחרת, סביר להניח שיש בדברים אלה ביקורת סמויה על **המודיע**, אשר, כפי הנראה, לדעת מייסדי העיתון החדש, לא הצליחו לקיים את הערכים והמטרות הראויות. זאת ועוד, הגדרת קהל היעד מרמזת על כך ש**המודיע** אין מענה לדור הצעיר החרדי, שבעיותיו, אתגריו ולבטיו שונים כפי הנראה מאלה של דור הוריהם. סביר להניח שהגדרת הדור הצעיר כקהל היעד היא אחת מהסיבות לכך שהעיתון נדפס בעברית, אף שאין כל התייחסות לכך בגיליונות שנבדקו.¹⁴

בשתיקה של העיתון **יתד נאמן** ביחס לקיומו של **המודיע** דומה שיש ממד רועם הרבה יותר. גיליונו הראשון של **יתד נאמן** הופיע בכ"ג בתמוז תשמ"ה (12.7.1985). בעמודו השני של גיליון זה פורסם טור שכותרתו "גיליון ראשון של עתון חדש", המשקף, יש להניח, את דבר המערכת. קהל יעדו של העיתון, אופיו, הקו המנחה שלו, ומקומו במפה הפוליטית החרדית הוגדרו כך:

עיתון יומי שפניו אל עם ישראל בארצו ובתפוצות, ומגמתו לשקף את ההתרחשויות בעולם, ואת ההתייחסות אליהן מזווית ראייה נאמנה אך ורק לתורה. עיתון שהוקם ושייך לזימים פרטיים, משוחרר מכל השפעה פוליטית, מפלגתית או כיתתית, והכפוף להוראות ולדעת גדולי התורה.

לעיתון זה יש רשימת מטרות רבה ומפורטת, המופיעה באותו טור:

להביע את עמדת היהדות ותורת ישראל בכל תחומי החיים... להציג לקוראיו השקפת עולם יהודית נאמנה ומקורית... לאמץ את הקשר עם העם היהודי ברחבי תבל... ולה[י]אבק עמו באויבו הגדול – [ה]התבוללות... ללמד דעת, ולה[י]אבק בדעות כוזבות ומטעות... לעודד ולטפח ללמוד תורה, שמירת מצוות ועשות חסד... ולהתעלות מעל המחלוקות והפירוד שדרכן מוצגת היהדות כיום,

לעיני הכל... להגיב ולבקר תופעות שליליות ולהשיב למחרפים דבר, מבלי לה[נ]גר לסגנון ולתרבות הדיבור של "איש את רעהו חיים בלעו". לשמור על כבוד האדם יריב כאוהב, לה[נ]אבק בדעות ובמעשים ולא באנשים... לעמוד לימין דלים, ולסייע לכואבים במצוקות חייהם.

מבלי שניכנס לפרטי כל המטרות הנזכרות, די אם נציין שהן כוללות את רוב אלה שהופיעו ב"דבר המערכת" של **המחנה החרדי** – למעט קהל היעד שהוגדר כאן באופן שונה ביותר. גם במקרה זה, ההתעלמות מה**מוזייע** איננה מקרית, והיא טומנת בחובה ביקורת. אולם, במקרה זה יש ממד המחריף את משמעות השתיקה, והוא שהופעת עיתון זה, כמו הקמת מפלגת "דגל התורה", היתה בסמיכות זמנים לפרישתו של הרב שך מ"אגודת ישראל" באמצע שנות השמונים. פרישה זו נבעה מכמה גורמים, ובראשם: מחלוקות אישיות עם אדמו"רים חסידיים ובעיקר האדמו"ר מגור, שהיו חברי "מועצת גדולי התורה" של "אגודת ישראל" (הורוביץ, 1989: 70-85; לוי, 1988: 225-227; פרידמן, 1991: 107-113); מתחים על רקע ארגוני-מוסדי בין השאר בתחום החינוך והכשרות (פרידמן, 1991: 158-161); ומתחים אידיאולוגיים-דתיים החוזרים, בוודאי בתודעתו של שך, לוויכוח ההיסטורי בן למעלה ממאתיים השנים שבין חסידים לבין מתנגדים (אטקס, תשנ"ט: 84-223; וילנסקי, תש"ל; זלקין, תש"ס; נדב, תשס"א; סילבר, תש"ס). גורם נוסף וחשוב לעניינינו הוא טענות שונות וכעס מצטבר של הרב שך ושל אחרים במחנה הליטאי-מתנגדי כנגד ה**מוזייע**, על כך שהוא מתייחס בצורה סבירה ואף חיובית לחסידות חב"ד, אותה תקף הרב שך חריפות, כפי שראינו לעיל. זאת ועוד, העיתון לא נתן לליטאים את המקום ואת הכבוד לו ראוי מחנה זה בגיליונותיו (הורוביץ, 1989: 85-86).

יש אפוא מקרים שבהם השתיקה, ההתעלמות או חוסר ההתייחסות חשובות לא פחות להבנת העיתונות החרדית מאשר הכתוב בה. יחד עם זאת, הגדרת המטרות המופיעה בעיתונים השונים מלמדת אף היא לא מעט על מצבה של החברה החרדית ושל עיתוניה, כפי שאלה נתפסים על-ידי העוסקים במקצוע העיתונאות. בציטוטים שהובאו לעיל עולות כמה מטרות החוזרות על עצמן, גם אם באופנים ובדגשים שונים, ובהן: הפנייה לכלל האוכלוסייה החרדית וההתרחקות מהממד הקבוצתי-כיתתי;¹⁵ כתיבה ללא משוא פנים; ערך הכבוד לזולת, יריב כידיד, והחובה להתבטא בצורה מכובדת; והרצון להתמקד בעמדות ובדעות ולא באישים. נראה שהדגשות חוזרות ונשנות של מטרות אלה אינן מקריות, והן מעידות בעיקר על העובדה שהן לא הושגו בעיתונים החרדים שיצאו לאור לפני כן.¹⁶ הן גם מלמדות על מערכות היחסים המורכבות והמתוחות המתקיימות בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה החרדית, שלא אחת באות על ביטוין תוך כדי שימוש בלשון חריפה ונוקבת יחסית.

תהיינה המסקנות אשר תהיינה מהדברים האמורים, קשה להטיל ספק בכך שהחל משנות השמונים של המאה העשרים הזרם המרכזי של החברה החרדית עבר תהליך מחודש של התפצלות מבחינת מפת העיתונות שלו. יחד עם זאת, פיצול זה לא הקיף את כל תחומי החיים החרדים ברמות הארגוניות, הציבוריות והפוליטיות. תהליך זה הביא לפריחה מחודשת בעיתונות האידיאולוגית באחת מהקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית, וזאת דווקא בעידן בו העיתונות האידיאולוגית איבדה חלק ניכר ממעמדה במחוזות אחרים של החברה הישראלית.

כפי שצוין לעיל, יחד עם הופעתה מחדש של עיתונות אידיאולוגית, החלו בשלהי שנות השמונים להתפרסם שבועונים וירחונים חרדים שעניינם העיקרי הוא הקהילה והמשפחה. פרסומים אלה הם בעלי אופי מסחרי, חלקם מאוגדים תחת מטרייה עסקית אחת (קו עיתונות דתית) וחלקם מנוהלים על-ידי אישים שאינם חרדים. הם כוללים בעיקר ידיעות על עניינים הנוגעים לקהילה החרדית בישראל, אך גם, אם כי הרבה פחות, לקהילות החרדיות שבתפוצה. כמו כן, יש בהם עיסוק רב בנושאים הנוגעים לכלל הקהילה החרדית בישראל, הופיעו בהם כתבות תחקיר שחלקן עוררו שיח פנים-חרדי ער ונוקב, הם אינם בעלי זהות חרדית-קבוצתית מובהקת, ועיסוקם בהיבטים האידיאולוגיים של הקהילה החרדית הוא מוגבל באופן יחסי.

בטבת תשמ"ח (דצמבר 1987) הופיע גיליונו הראשון של **משפחה: ירחון הבית היהודי**. על פי דבר "המערכת" שהופיע בעמודו השלישי של הגיליון השני (שבט תשמ"ח), מטרתו המוצהרת היא לשרת את צורכי הבית היהודי, "למן כתבות בנושאי חינוך ורפואה עד לעמודי הבישול, התפירה, מלאכת היד וצרכנות"¹⁷. חודשים ספורים לאחר מכן החל לראות אור **יום השישי**, שבועון שנשא אופי יותר חדשותי-קהילתי. באדר א' תשנ"ה (פברואר 1995) ראה אור גיליון הבכורה של **לילך: ירחון לאשה דתית**. אף שכותרתו של ירחון זה איננה מעידה שקהל יעדו הוא חרדי, הרי שבפועל יש בו עיסוק גם בתופעות חרדיות והוא נקרא על-ידי נשים בחלקים מסוימים של החברה החרדית. דבר "המערכת", שהופיע בעמודו השלישי, הצהיר על הכוונה לכלול בירחון זה "כתבות תחקיר, ראיונות, טורים אישיים, מדורי צרכנות, עיצוב בית, טיפוח, משפט, אופנה, רפואה, כלכלה ועוד נושאים יחודיים לא[ו]כלוסייה הדתית". זאת, תוך הדגשת הפן הנשי.

עיתונות קהילתית זו יצרה מעגל נוסף של עיתונות חרדית המתחרה בינה לבין עצמה, יחד עם התחרות שמתקיימת בינה לבין היומונים או השבועונים הוותיקים, המזוהים ממסדית-קבוצתית. בערב פסח 1997 הופיע גיליונו הראשון של **בקהילה: השבועון החרדי בישראל**. בשונה מרוב העיתונים הנזכרים, בגיליון הראשון לא הופיע מאמר מערכת המסביר את מטרותיו, אולם בעמודו השמיני של גיליון זה הופיעה מודעת פרסומת שתוכנה רומז ואף מתריס כלפי העיתונים החרדים האחרים.

במודעה זו, שהשתרעה על פני עמוד שלם, נכתב כך: "השבועון החרדי בישראל שגם... דעת הבריות נוחה הימנו". חלקו השני של המשפט לקוח מהמשנה במסכת אבות (ג:י), שם נכתב ש"כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום (= האל) נוחה הימנו; וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו, אין רוח המקום נוחה הימנו". כלומר, רוח הבריות אינה נוחה מהמצאי של הקיים של השבועונים החרדים, וכתוצאה מכך גם רוחו של האל אינה נוחה מהם.

אמירה מפורשת בגנותם של השבועונים האחרים התפרסמה כחודש לאחר מכן, בעמודו הראשון של הגיליון הרביעי (טז באייר תשנ"ז). מדובר במכתב בן שני חלקים הנושא את התאריך "אדר שני תשנ"ז", שכותרתו "קריאה אל החרדים לדבר ה" והחתום על-ידי כמה רבנים חרדים. החלק הראשון תוקף את העיתונות החילונית, אשר "ירדה עד לדיוטה התחתונה של תהום מוסרי", והיא "כמעט בבל יראה ובבל ימצא בבית חרדי"¹⁸. אולם, בכך לא תמו הניסיונות השליליים:

דא עקא שיצר הרע מצא לו בקעה להתגדר בה, בין אלא(ה) אשר כן קוראים עיתון, והוא מצליח לחדור לבתים חרדיים, באמצעות השבועונים הנקראים "חרדיים" או "דתיים": "יום השישי", "משפחה" ו"השבוע" (או בכל שם שיכנוו בעתיד), אשר במסווה של חרדיות או דתיות מפיצים רעל של בזיון תלמידי חכמים, לשון הרע ומחלוקת. יבורכו אלה אשר נמנעים מקריאה בעיתונות זו, ומכל פעולה המחזקת את ידם של כתבי העת הפוגעים במחנה התורתי.

כלומר, **בקהילה** הוא השבועון החרדי היחיד שמקבל את ברכתם של הרבנים החתומים על המכתב.

עצם העובדה שהחיצים מופנים כלפי השבועונים בלבד ולא כלפי העיתונות הוותיקה, מעידה על המקום המרכזי ששבועונים אלה כבשו בחברה החרדית בשני העשורים האחרונים, בין השאר על חשבון העיתונים **המודיע**, **יתד נאמן** ואחרים. דעתם של אלה העומדים מאחורי העיתונים הוותיקים לא היתה נוחה לנוכח פריחתם והתרחבותם של השבועונים, והם ניסו להצר את צעדיהם של אלה. אחד מהמאבקים הגלויים של העיתונים הוותיקים כנגד השבועונים התנהל בשלהי 2000 ובראשית 2001, במהלכו תקפו **המודיע** ובעיקר **יתד נאמן** את השבועונים החדשים בטענה שהתכנים המתפרסמים בהם אינם ראויים לחברה החרדית. אולם, בנוסף לפן הערכי שבו בחרו העיתונים הוותיקים להתמקד, יש גם ממדים כלכליים הקשורים לתחרות על קהל הקוראים ולשוק הפרסום החרדי, שהנתח של העיתונים הוותיקים בו ירד כתוצאה מהפרסום בשבועונים (פפר, 2001). מאבק זה לא הצליח, וייתכן שאף האיץ את פריחתם של השבועונים בעלי האופי המסחרי.

כללו של דבר, נראה שהחל משנות השמונים של המאה העשרים חלה פריחה מחודשת בעיתונות החרדית, ויחד עמה תהליך של פתיחת השורות וריבוי קולות בתחום התקשורתי. העובדה שתהליך זה מתרחש דווקא בחברה דתית-שמרנית המקדישה כוחות לא מבוטלים לפיקוח על הקולות הבוקעים מתוכה, היא שעושה את סיפורה של העיתונות החרדית למפתיע במובנים מסוימים.

סיכום

דבריו של הרב אמנון יצחק שבהם פתחנו את המאמר מזהים את העיתונות כאחד מכמה אמצעי תקשורת שהמטען השלילי הטמון בהן עלול לגרום רעה לצדיקים. אולם, בהסתמך על דיון זה, נראה שרובן המכריע של הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית ומנהיגיהן אינן מקבלות קביעה זו. להפך; מזה עשרות שנים הן משקיעות זמן, משאבים וכוח אדם להפקת עיתונים רבים. עיתונים אלה זכו, כאמור, לתשומת לב מחקרית מועטה. כתוצאה מכך אנו חסרים מידע רב עליהם, ומאמר זה מפצה אך מעט על חסר זה. האפיונים והתהליכים העולים בדיוננו מותירים אמנם כיווני מחקר רבים שלא נבחנו, תהליכים כלליים שאפיונם לא מוצה והוגדר בצורה מדויקת ושאלות בלתי פתורות. אך יחד עם זאת, הצבנו את ההקשר ההיסטורי והתודעתי שממנו צמחה העיתונות האורתודוקסית ועמדנו על חשיבותו להבנת שורשיה של העיתונות החרדית. זאת ועוד, התחקינו אחר מאפייניה העיקריים של העיתונות החרדית כפי הם משתקפים מהמבט ההיסטורי, ואחר כמה מהתהליכים שחלו בה במאה העשרים.

כפי שצוין בראשית המאמר, העיתונות החרדית היא אחת מכמה אמצעי תקשורת שנעשה בהם שימוש בחברה החרדית. אולם, היא מהוותיקות שבהן, וכתוצאה מכך בחינתה מאפשרת לנו פרספקטיבה ארוכת זמן באופן יחסי על המתרחש בשדה התקשורתי החרדי. יתר על כן, לאור התפתחותו של העיתון כמוקד מרכזי של השיח הציבורי היהודי וכבמה להשפעה על דעת הקהל היהודית עוד במאה התשע-עשרה, יש לעיתונות החרדית מעמד מיוחד, בוודאי בחברה החרדית האשכנזית. זאת, בהשוואה לאמצעי תקשורת נוספים שהתפתחו ברובם הגדול במחצית השנייה של המאה העשרים, כתוצאה מהקידמה הטכנולוגית-תקשורתית.

קהל יעדה המוצהר של העיתונות החרדית הוא בראש ובראשונה הסקטור החרדי, אולם חלק ניכר מסדר יומה ברמה החדשותית, החברתית והתרבותית נקבע על-ידי אמצעי התקשורת של חברת הרוב או על-ידי אלה של קבוצות חברתיות שהן חלק מחברת הרוב - לפחות מנקודת מבטה של החברה החרדית. כפי שצוין, הכללה זו אינה תקיפה באותה מידה לכל העיתונות החרדית, ונראה שיהיה זה יותר מדויק להתייחס לכך במונחים של רצף שיש בו דרגות שונות של השפעה. שכן, יש עיתונים חרדים, ובהם אלה של הקבוצות הקיצוניות, שסדר יומם העיקרי נקבע על-ידי קבוצות חרדיות אחרות שעל דרכן הם חלוקים, ולעומתם יש עיתונים חרדים שחלק

לא מבוטל ממקורות השפעתם מצויים במרחב החברתי והתקשורתי הלא-חרדי בכלל ובעיתונות הלא-חרדית בפרט. כך או אחרת, לחלק גדול מהכותבים בעיתונים החרדים ומעורכיהם יש נקודות מגע וחיכוך רבות עם עיתונים הנתפסים בעיניהם כמייצגים את חברת הרוב בישראל, או קבוצות אחרות בחברה הישראלית.

זאת ועוד, העיתונות החרדית מגיבה אמנם על דברים הנכתבים בעיתונות המייצגת סקטורים אחרים בחברה הישראלית, אם כי נראה שמרחב תגובה זה מתייחס מזה כמה עשורים בעיקר לעיתונות המייצגת את המחנה הציוני-דתי לגווניו ולזו הנתפסת כמביאה את קולו של המחנה "החילוני" לגווניו בישראל.¹⁹ בחינה התרשמותית וראשונית ביותר של העיתונות החרדית העלתה התייחסויות מועטות ביותר, אם בכלל, לעיתונות הרוסית הענפה שהתפתחה בישראל בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים, או לזו שמקורה בחברה הערבית בישראל. עד כדי כך, שייתכן שהקורא את העיתונות החרדית בלבד לא יידע על קיומן של תופעות אלה ואחרות בתחום התקשורת המגזרית בישראל. אם אכן כך, מסתבר שיש פער בין המפה התודעתית של מרחב העיתונות המגזרית בישראל כפי שזו מצטיירת בעיתונות החרדית, לבין המרחב הקיים בפועל. יחד עם זאת, מעצם טבע יצירתה של העיתונות החרדית, ברור שרוב העומדים מאחוריה מודעים להיותה פועלת במתחם שבו יש עיתונים המייצגים תפיסות עולם, אמונות, ערכים ואורחות חיים השונים מאלה שהחרדים דבקים בהם. אחד מהאתגרים המרכזיים העומדים אפוא בפני חוקרי התקשורת המגזרית בישראל בהקשר זה, הוא לבחון את התקשורת החרדית בהשוואה לזו שנעשה בה שימוש במחוזות חברתיים ותרבותיים אחרים בחברה הישראלית, את מידת השיח הגלוי והסמוי המתקיים ביניהן ואת מידת ההשפעה ההדדית שלהן זו על זו.

לבסוף, מחיבור רבדים שונים של מחקר זה נראה שרבים מאלה העומדים מאחורי העיתונות החרדית אינם חותרים מחד להשתלבות מוחלטת של קוראיהם ושל החברה החרדית בחברה הישראלית, כזו שעלולה לצמצם מאוד את המייחד אותם בנוף הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית. אך מאידך, הם מבינים שלא ניתן לקיים חברה זו מתוך היבדלות מוחלטת מהחברה הישראלית על תת-תרבויותיה השונות. אם אכן כך, הם מצויים תדיר במצב עדין וסבוך שהמייחד אותו הוא עיסוק מתמיד במלאכה של איזון ויצירת שיווי משקל בין כוחות המושכים בכיוונים מנוגדים, ויש מקום לבחון האם זהו המכנה המשותף לשאר גילויי התקשורת המגזרית בחברה הישראלית של שלהי המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת.

מקורות

- אבן, י. (1922). פּוֹיִם רביִים הויִף: זכרונות ומעשיות געזעהען, געהערט או נאכדערצעהלט. ברוקלין: דער פארפאסער.
- אורנשטיין, ב. (1980). מפת ההתיישבות החרדית בא"י. המחנה החרדי 1(11), ערב שבת פרשת בלק, יג בתמוז תשמ"מ-1980. 27.6.18-20.
- אטקס, ע. (תשמ"ד). ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר. ירושלים: מאגנס (הדפסה שנייה).
- אטקס, ע. (תשנ"ט). יחיד בדורו: הגאון מווילנה - דמות ודימוי. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- אייזנברג (גוטדינר), מ. (תשס"ה). עד, מזעיק, מתעד ומנציח: ר' משה פראגר והשוואה 1940-1984. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- אילן, ש. (1993). העיתונות החרדית: העוצמה, התחרות, מלחמות היהודים. בתוך י. העליון (עורך), ספר השנה של העיתונאים: 1993. תל-אביב: אגודת העיתונאים בתל-אביב. 124-131.
- אילן, ש. (2000). חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק. ירושלים: כתר. 218-231.
- אליאב, ב. (1976). היישוב בימי הבית הלאומי. ירושלים: כתר.
- אלפסי, י. (תשנ"א). "מחזיקי הדת" - השבועון הדתי הראשון. בתוך י. קיסטר (עורך), ספר השנה של העורכים והעיתונאים בכתבי-העת בישראל (1990-1991). תל-אביב: האיגוד הישראלי לעיתונות תקופתית. 193-204.
- בלונדהיים, מ. וקפלן, ק. (1993). "רשעות השידור": תקשורת וקלטות בחברה החרדית. קשר 14, 51-63 (נדפס שוב בתוך כספי, ד. ולימור, י. [עורכים] [תשנ"ח]. אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה. 167-183).
- בנמלך, מ. (תשנ"ז). משכילות ועובדות. עבודה סמינריונית. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בראון, ב. (תשס"ב). מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ-ישראל. בתוך מ. בר-און וצ. צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי. 364-414.

בראון, ב. (תשס"ג). החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקי הכולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד). חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

ברגמן, ח.א. (1990). חולין על טהרת הקודש. המודיע 41(11805), יז באלול תש"ן-7.9.1990, יג (מוסף מיוחד).

ברויאר, מ. (תשנ"א). עדה ודיקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1870-1918. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

הורוביץ, נ. (2000). החרדים והאינטרנט. כיוונים חדשים 3, 7-31.

ברטל, י. (תשנ"ב). "מבשר ומודיע לאיש יהודי": העיתונות היהודית כאפיק של חידוש. קתדרה 71, 165-176.

ברנאי, י. (תשל"ב). התמורה בעמדת הרב רבינוביץ מפולטאבה לציונות. סיני ע, רפב-רפט.

גואז, ג. (תשס"ג). הבניית הזהות החברתית בעיתון תנועת ש"ס "יום ליום". עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

גולדברג, ע. (תשנ"ח). השואה בעיתונות החרדית - בין זיכרון להדחקה. יהדות זמננו 11-12, 155-206.

גלבוץ, מ. (תשנ"ב). לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.

גנחובסקי, ד. (1995). מנחם פרוש רוכש מודעות ל"קול ישראל". קשר 18, 132-136.

גרליץ, מ. (1990). שופרה הנאמן של יהדות התורה. המודיע 41(11805), יז באלול תש"ן-7.9.1990, יג (מוסף מיוחד).

גרשטנקורן, י. (תש"ב). זכרונותי על בני ברק חלק א. ירושלים: דפוס פ' אבן.

דרוק, מ.ע. (1990). ברוך שהחיינו וקיימנו לזמן הזה. המודיע 41(11805), יז באלול תש"ן-7.9.1990, יא (מוסף מיוחד).

הורוביץ, מ. (1989). הרב שך: שהמפתח בידו. ירושלים: כתר.

הירושלמי, ל.י. (1998). עיתונות חרדית: מידע בהכשר בד"צים. בתוך י. לנדרס (עורך), ספר השנה של העיתונאים 1998 - יובל לישראל. תל-אביב: אגודת העיתונאים בתל-אביב. 227-239.

הלוי ליפשיץ, י. (תרפ"ז). זכרון יעקב חלק ב. קאוונא: ש. יוסלביץ.

וילנסקי, מ. (תש"ל). חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ה-תקע"ה. ירושלים: מוסד ביאליק (שני חלקים).

ורסס, ש. (תשנ"ז). העיתונות העברית וקוראיה בפולין בין שתי מלחמות עולם. בתוך ח. שמרוק וש. ורסס (עורכים), בין שתי מלחמות עולם: פרקים מחי התרבות של יהודי פולין ללשונותיהם. ירושלים: מאגנס. 73-96.

זאבי, נ. (2005). "וזכרם לא יסוף מזרעם". יתד נאמן 20(5751), טו באדר א תשס"ה-24.2.2005, 9.

זילברשלג, א.י. (מתרגם ועורך) (תשנ"ג). פונים רביניס הויף: מחצר הרבי, זכרונות וסיפורים מחצרות רוזין-סדיגורה. תל-אביב: א"י זילברשלג.

זכויות ושרות מיוחד. (1950). המודיע 1(35), ו בחשוון תשי"א-17.10.1950, 4.

זלקין, מ. (תש"ס). "מקומות שלא מצאה עדיין החסידות קן לה כלל?": בין חסידים למתנגדים בליטא במאה ה-19. בתוך ע. אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי. ירושלים: מוסד ביאליק. 21-51.

זלקין, מ. (תשס"ו). בין "בני אלוהים" ל"בני אדם": רבנים, בחורי ישיבות, והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע-עשרה. בתוך א. בר-לבב (עורך), שלום ומלחמה בתרבות היהודית. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר. 165-222.

זק-טלר, ד. (תשס"ג). פרסומת חרדית - בחינת הדרך אל ליבו של הצרכן החרדי: הערכים המנחים את ההבטחה הפרסומית בפרסומות בעיתונות החרדית בהשוואה לערכים המנחים את ההבטחה הפרסומית בעיתונות החילונית (1997-2001). עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

זרחיה, צ. (1989). העתונות החרדית החדשה. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

ט.א. (תשנ"ז) עולים לתורה יורדים בהוצאות. בקהילה 8, פרשת שלח, כב בסיון תשנ"ז, 2.

יעקובסון, ב.ז. (1950). העתון — שני תפקידים שהם אחד. המודיע 1(7), כו באלול תש"י-8.9.1950, 4.

יצחק, א. קלטת ללא כותרת, ארכיון Harvard Library College, קלטת מס' JSC 51.

ירדני, ג. (תשכ"ט). העיתונות העברית הכתובה בארץ-ישראל בשנים 1863-1904. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד.

כהן, נ. (תשס"ג). ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1941. ירושלים: מאגנס.

כהן-רייס, א. (תרצ"ג). מזכרונות איש ירושלים. תל-אביב: ס' שושני.

כספי, ד. ולימור, י. (1992). המתווכים: אמצעי תקשורת המונים בישראל 1948-1990. תל-אביב: עם עובד.

כ"ץ, י. (תשכ"ח). קווים לביוגרפיה של החתם סופר. בתוך א.א. אורבך ואחרים (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום. ירושלים: מאגנס. קטור-קמט (שב ונדפס בספרו של כ"ץ. [תשמ"ד]. הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית. ירושלים: מאגנס. 387-353).

כ"ץ, י. (תשנ"ב). ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה. ירושלים: מאגנס.

כ"ץ, י. (תשנ"ה). הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

כרמי, ל. (תשס"ג). יחסה של העיתונות החרדית הרשמית לחילונים ולחילוניות בתקופת המדינה. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לדרכו של עיתון (1985). לדרכו של עיתון: סיכום שיחות ודברים ששמעו חברי המערכת מפי גדולי תורה, תלמידי חכמים, אנשי הגות ומחשבה ומחנכים, לרגל הופעת העיתון. יתד נאמן 11(1), כג בתמוז תשמ"ה-12.7.1985, 5.

לוי, א. (1988). החרדים. ירושלים: כתר.

לוי, א. (1990). העיתונות החרדית והחברה החילונית בישראל. בתוך י. ליבמן (עורך), לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית. ירושלים: כתר. 30-54.

ליבס, י. (תשמ"ב). העדה החרדית בירושלים וכת מדבר יהודה. מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א(ג), 137-153.

לימור, י. (1996). הגלים הסוערים של הרדיו הפיראטי בישראל. קשר 19, 42-57.

לימור, י. וגבל, א. (1998). עיר נצורה ועתונים בה הרבה - העתונות בירושלים במלחמת העצמאות. קשר 23, 25-45.

לנדוי, ב. (1984). פרקים בתולדות העתונות החרדית: לזכרו של הרה"ג ישראל זיסל דבורץ זצ"ל מחלוצי הספרות החרדית. המודיע 35(9790), ל בשבט תשמ"ד-3.2.1984, ו, י.

לנדוי, ב. (1990). מנהיגי היהדות בדורות האחרונים יוזמים הופעת העתונים החרדים. המודיע 41(11805), יז באלול תש"ן-7.9.1990, יב (מוסף מיוחד).

מ.ה. (1950). מגמתנו. המודיע 1(1), יט באלול תש"י-1.9.1950, 2.

מאיר, מ. (1989). בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

מודעה. (1950). המודיע 1(6), כה באלול תש"י-7.9.1950, 1.

מוצ'ניק, מ. וקנטור, ה. (תש"ס). על תארים ייחודיים לנשים ולגברים במודעות החרדים. בלשנות עברית 45, 53-60.

מוצ'ניק, מ. וקנטור, ה. (תשס"ד). שימושי לשון ייחודיים במודעות העדות החרדיות. מחקרי מורשתנו ב-ג, 239-250.

מוריה, מ. (עורך) (תשנ"ב). *בחצר פנימה: זכרונות וספורי מעשה*. תל-אביב: מוריה (שני חלקים).

מיכלסון, מ. (1990). *עתונות חרדית בישראל*. קשר 8, 22-11.

מינץ, ב. (תש"י). *רבנו זצ"ל מגור*. תל-אביב: שערים.

מינץ, ב. (תשל"ז). *מבחר כתבים*. תל-אביב: פועלי אגודת ישראל (חלק א).

מנקין, ר. (תשס"א). *צמיחתה וגיבושה של האורתודוקסיה היהודית בגליציה: חברת "מחזיקי הדת", 1883-1867*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

מס-צפתי, ח. (2000). *רצח רבין בעיניים חרדיות*. קשר 27, 88-99.

מסדר סיום. (1955). *מסדר סיום של גדוד מילואים*. הקול, א בתמוז תשט"ו – 2, 21.6.1950.

מ.ע.ד. (1950). *ירושלים ממצור לבירה*. המודיע 2(17), יג בתשרי תשי"א – 24.9.1950, 3.

נאור, מ. (2004). *רבנות, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ*. תל-אביב: משרד הביטחון.

נדב, מ. (תשס"א). *קהילות פינסק-קארלין בין חסידות להתנגדות*. בתוך ד. אסף (עורך), *צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות*. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר. 332-343.

ניראל, ח. (תשנ"ז). *חרדים מול שואה: האשמות החרדים כלפי הציונות באחריות לשואה*. ירושלים: כרמל.

נריה בן-שחר, ר. (2002). *דמות האישה בעיתונות החרדית*. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

סיום קורס חובלים. (1955). *סיום קורס חובלים*. הקול, א בתמוז תשט"ו – 2, 22.6.1950.

סיון, ע. (1991). *תרבות המובלעת*. אלפיים 4, 45-99.

סילבר, מ.ק. (תש"ס). *"ישיבות אין מצוי במדינתנו מכמה טעמים נכונים"*: בין חסידים ומתנגדים בהונגריה. בתוך ע. אטקס ואחרים (עורכים), *במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי*. ירושלים: מוסד ביאליק. 75-109.

סליפוי, מ. (תשל"ו). *עתונות חרדית בעיר הקודש*. בתוך י. טישלר (עורך), *על עתונאים ועתונאות: ארבעים שנה לאגודת העתונאים בירושלים*. ירושלים: י' טל. 19-25.

סלע, פ. (תשס"ד). *הרקע הסוציולינגוויסטי בלשונה של הפובליציסטיקה בעיתונות החרדית*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

סמט, מ. (תשכ"ט). *היהדות החרדית בזמן החדש*. מהלכים א, 29-41.

סמט, מ. (תשמ"ז). עוד קווים לביוגרפיה של ה"חת"ם סופר". בתוך מ. ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן. 65-75.

ספראי, ד. (תשנ"ז). למשל ולשנינה – לחיוב ולשלילה. בקהילה 10, פרשת חוקת, ו בתמוז תשנ"ז, 8.

עמיאור, ח. (2002). גדליה איציק: מוסד "המבקר" בעיתונות החרדית. העין השביעית 41, 26-30.

פונד, י. (1991). ההיבט הציוני בעתונות אגודת ישראל. קשר 81-90.

פונד, י. (תשנ"ט). פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל. ירושלים: מאגנס.

פונד, י. (תשס"ה). שירי יהושע לנדוי - משורר השואה בן היישוב הישן. בתוך א. דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל - ספר זיכרון ליהושע קניאל. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן. 345-374.

פוקס, ג. (1977). עיתונים וכתבי-עת יהודיים בירושלים, תרי"ד-תרפ"ג. קתדרה 6, תשל"ח (1977), 187-219.

פורת, ד. (תשנ"ה). "שותפיו של עמלק" - האשמות החרדים בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה. הציונות יט, 295-325.

פינר, ש. (תשנ"ג). תולדותיה של העתונות העברית. מדעי היהדות 33, 101-105.

פינר, ש. (תשנ"ה). השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

פינר, ש. (תשס"ב). מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

פיר-שיין, ז. (תשכ"ט). בסוד ישרים ועדה: פרקי היסטוריה וזכרונות מן הגדולה בקהלות ישראל באליציה - לבוב. תל-אביב: נצח.

פפר, א. (2001). מלחמת העצמאות: מאבק השבועונים החרדיים על מקומם. העין השביעית 32, 26-29.

פקודת יום. (1950). המודיע 2(34), ה בחשון תשי"א-16.10.1950, 1.

פרידמן, י. (1992). למה עיתון חרדי? בתוך ספר השנה של העורכים והעיתונאים בכתבי-העת בישראל תשנ"ב-תשנ"ג. תל-אביב: האיגוד הישראלי לעיתונות תקופתית. 165-169.

פרידמן, י. (תשנ"ו). גרמניה, תורכיה והציונות 1897-1918. ירושלים: מוסד ביאליק.

פרידמן, י. (1997). להנמיך את המפלס. יתד נאמן 12(3514), ו בתמוז תשנ"ז-11.7.1997, 2 (מוסף).

פרידמן, י.ב. (1988). עט עובר לסוחר: פני הספרות החרדית לאן? המודיע 39(11123), ב בתמוז תשמ"ח-17.6.1988, ה.

פרידמן, מ. (תשל"ח). חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל תרע"ח-תרצ"ו/1936-1918. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פרידמן, מ. (1990). ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל. בתוך ו. פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות. חיפה: אוניברסיטת חיפה. 81-47.

פרידמן, מ. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ. (תשס"ה). פשקווילים ומודעות קיר בחברה החרדית. בתוך ג. דולב (עורכת), פשקווילים מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי. ירושלים ותל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל. 8-38.

פריצקי, י. (2001), על העיתונות החרדית. תל-אביב: המכון החילוני שליד תנועת "שינוי".

פרנקל, י. (תשנ"ד). היהדות החרדית והדתית בירושלים בתקופת המצור. הציונות יח, 291-247.

צימרמן, ע. (תשס"ב). השואה ב"קול ישראל" (ביטאון אגודת ישראל) בשנת 1942. בתוך ד. פורת ומ. נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל לנוכח השואה 1939-1945. תל-אביב: משרד הביטחון. 236-227.

צפתי, ע. (תשס"ד). העיתונות החרדית והשואה: היחס לשואה והשימוש בה בעיתונים "המודיע" ו"יתד נאמן" בשנים 1985-1988. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

צרפתי, א. (1998). עתונות בשירות המשיח. קשר 24, 16-28.

צרפתי, א. ובלייס, ד. (2002). בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית": החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית. קשר 32, 47-56.

קלוגר, ב. (תשל"ח-תשמ"ז). מן המקור: היישוב הישן מעל לוח המודעות. ירושלים: הוצאת המחבר (חמישה חלקים).

קליין, ע. (תשס"ד). השואה בעיתונות החרדית: יחסה של העיתונות החרדית לשואה כאבן בוחן למאבק על עיצוב העבר. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

קנופף, ח.מ. (1990). ארבעים שנה של שליחות קודש. המודיע 41(11805), יז באלול תש"ן-1990. 7.9, יא (מוסף מיוחד).

קניאל, י. (תשמ"ב). המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קפלן, ק. (תשנ"ה). האל מתוך הקלטת – על דרשות ודרשות מוקלטות בחברה החרדית. יהדות זמננו 9, 201-169.

קפלן, ק. (תשס"א). האומנם "נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות"? : השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל. יד ושם קובץ מחקרים כט, 249-293.

קפלן, ק. (2001). כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל. קשר 30, 18-31.

קרסל, ג. (תשכ"ד). תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל. ירושלים: הספריה הציונית.

קרסל, ג. (1958). בעיות בחקר העתונות העברית. בתוך י. גוטהלף ואחרים (עורכים), ספר השנה של העתונאים: תשי"ח. תל-אביב: אגודת העתונאים בתל-אביב. 209-211.

רביצקי, א. (תשנ"ג). הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל. תל-אביב: עם עובד.

רוטשטיין, ש. (תשל"ג). העיתונות האורתודוקסית בפולין ו"דאס יודישע טאגבלאט". בתוך י. גוטהלף (עורך), עיתונות יהודית שהיתה. תל-אביב: האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים. 130-149.

רותם, ת. (2005). החרדים מגלים את יד ושם. הארץ 87(26063), יג באדר א תשס"ה-2005. 22.2, ב3.

ריינר, א. ובן-שמאי, ח. (עורכים) (תשס"א). מנגד תראה: אסופה ממאמרי א.ר. מלאכי בענייני ארץ-ישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

רינות, מ. (תשכ"ט). פעולתה של "חברת העזרה ליהודי גרמניה" בחינוך בארץ ישראל (1918-1901). חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

רינות, מ. (תשל"ב). עדות על מלחמת-השפות בירושלים. בתוך ב. עודד ואחרים (עורכים), מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל ב. חיפה: אוניברסיטת חיפה. 149-186.

רפל, י. (1990). עתוני בתי הכנסת. קשר 10, 109-113.

שלוס, ג. (תשמ"ב). מברלין לירושלים: זכרונות נעורים. תל-אביב: עם עובד.

שמואלביטש, י. (1950). נעקור את יצר הפירוד מתוכנו! (עם ההכנות לקראת הכנסיה הגדולה). המודיע 2(14), ח בתשרי תשי"א-19.9.1950, 2.

שניאורסון, מ.מ. (1971). בתוך מ. אישון, האם אפשרי דו-קיום בין דתיים וחילוניים? (רב-שיח). א. תלמי (עורך), ספר השנה של העתונאים תשל"א – 1971. תל-אביב: אגודת העתונאים בתל-אביב. 107-151.

- שפירא, צ. לשון הפשקווילים. בתוך ג. דולב (עורכת), פשקווילים מודעות קיר וכרזות פלמוס ברחוב החרדי. ירושלים ותל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל. 42-48.
- תערוכה. (1950). המודיע 1(30), ל בתשרי תשי"א-11.10.1950, 1.
- Ammerman, N.T. (1991). North American Protestant Fundamentalism. In M.E. Marty and R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*. Chicago and London: University of Chicago Press. 1-65.
- Aviad, J. (1983). *Return to Judaism: Religious Renewal in Israel*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bekerman, Z. and Newman, Y. (2001). Joining Their Betters Rather than Their Own: The Modern/Postmodern Rhetoric of Jewish Fundamentalist Preachers. *Journal of Communication Inquiry* 25(2), 184-200.
- Bleich, J. (1980). The Emergence of an Orthodox Press in 19th Century Germany. *Jewish Social Studies* 42(3-4), 323-345.
- Cohen, J. (2000). Politics, Alienation, and the Consolidation of Group Identity: The Case of Synagogue Pamphlets. *Rhetoric and Public Affairs* 3(2), 247-276.
- Ebenstein, R. (2003). Remembered Through Rejection: *Yom HaShoah* in the Ashkenazi Haredi Daily Press, 1950-2000. *Israel Studies* 8(3), 141-168.
- Frankl, R. (1987). *Televangelism: The Marketing of Popular Religion*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Friedman, M. (1990). The Haredim and the Holocaust. *The Jerusalem Quarterly* 53, 86-115.
- Goren, A.A. (1987). The Jewish Press. In S.M. Miller (ed.), *The Ethnic Press in the United States: A Historical Analysis and Handbook*. New York, Westport, and London: Greenwood Press. 203-229.
- Kaplan, L. (1992). Hazon Ish: Critic of Traditional Orthodoxy. In J. Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York and Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America. 145-174.
- Katz, J. (1986). Orthodoxy in Historical Perspective. *Studies in Contemporary Jewry* 2, 3-17.
- Lazarus-Yafeh, H. (1988). Contemporary Fundamentalism: Judaism, Christianity, Islam. *The Jerusalem Quarterly* 47, 27-40.
- Levi, M. (1965). Torah Journalism: The Origins of the Orthodox Jewish Press. *The Jewish Observer* 2(7), 8-13.
- Liberles, R. (1985). *Religious Conflict in Social Context: The Resurgence of Orthodox Judaism in Frankfurt am Main, 1833-1877*. Westport and London: Greenwood Press.

- Manekin, R. (forthcoming). Die Hebraische und jiddische Presse in Galizien. In H. Rumpler and P. Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Vol. 8.
- Nord, D.P. (1984). *The Ebnagelical Origins of Mass Media in America, 1815-1935*. Columbia: Association for Education in Journalism and Mass Communication.
- Salmon, Y. (2002-2003). Rabbi Eliyahu Akiva Rabinovich of Poltava: Harbinger of Jewish Orthodoxy in Imperial Russia. *Shvut* 11(27), 27-41.
- Samet, M. (1988). The Beginnings of Orthodoxy. *Modern Judaism* 8(3), 249-270.
- Sarna, J.D. (2004). *American Judaism: A History*. New Haven and London: Yale University Press.
- Silber, M.K. (1992). The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of Tradition. In J. Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York and Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America. 23-85.

הערות

- ¹ טעויות שנמצאו במקורות שצוטטו הוצבו בסוגריים עגולות, ואילו תיקונים או מלים שנוספו כדי להבהיר לקורא את הטקסט הוצבו בסוגריים מרובעות.
- ² מסיבות שונות, קשה יותר בתחום זה להבחין בין אמצעי תקשורת חרדים לבין אמצעי תקשורת דתיים.
- ³ לדוגמה נוספת של גישה חרדית לעיתון כהכרח ולא כדבר רצוי מלכתחילה, ראו: לדרכו של עיתון, 1985.
- ⁴ השימוש בביטוי "מדינתנו העצמאית" אינו מקרי בחוגים חרדיים מסוימים באותה תקופה, אך הוא מחייב התייחסות החורגת מגבולותיו של דיון זה.
- ⁵ לשימוש מועט ולא סדור בעיתונות החרדית בהקשר זה, ראו: ניראל, תשנ"ז.
- ⁶ לדומיננטיות של השפה העברית בעיתונות החרדית בישראל יש השלכות רבות להבנת החברה החרדית, אולם הדיון בכך יחרוג מגבולותיו של מחקר זה. לעיתונים ביידיש, ראו לדוגמה: **זאס אידישע ליכט**, אשר החל לראות אור בירושלים בתש"י. בתשל"ג הופיע **זער אידישער שטראל**, אף הוא בירושלים, כתוצאה ממחלוקת בין עורכו לבין זה העומד מאחורי **זאס אידישע ליכט**. אני חב הערה זו לדלית ברמן.
- ⁷ ירחון זה ראה אור לראשונה תחת הכותרת **משפחה: ירחון הבית היהודי**, והחל מגיליון 84 הוא החל להתפרסם כשבועון שכותרתו **במשפחה: השבועון לבית היהודי**.
- ⁸ לדוגמאות אחדות, ראו: "ידי מי במעל הזה? – אולמרט ונציגיו 'החרדים' בעיריה!"; **שומרי חומותיך** 1, ערב שבת פרשת בא תשנ"ו [26.1.1996], עמ' ט; "האם מדינת ישראל הינה האפוטרופוס לרכוש היהודים במזרח אירופה?"; שם 3, פרשת תרומה-תצוה תשנ"ו, עמ' יא-יב (המשכו בגיל' 4, פרשת כי תשא-ויקהל ופקודי תשנ"ו [מרץ 1996], עמ' ז-ט; ח.פ., "הסתרים מאחורי ה'חוב הקדוש' לבחירות האסורות", שם 5, פרשת ויקרא-צו תשנ"ו [מרץ 1996], עמ' יא-יב (המשכו בגיליונות הבאים); "ובחרת בחיים", שם 7, פרשת תזריע ומצורע-אחרי מות וקדושים תשנ"ו [אפריל 1996], עמ' ח-יב; ב' לנדמן, "נסיונות", שם 12, פרשת חוקת-בלק תשנ"ו [יוני 1996], עמ' ד-ו; מ.ו., "אשרי האיש אשר לא הלך...", שם 17, פרשת כי תצא תשנ"ו [אוגוסט 1996], עמ' ו-ח; א.ס., "מלחמת התורה בבתי ספר לשמד של עיריית ירושלים החרדית", שם 22, פרשת נח-לך לך תשנ"ז [אוקטובר 1996], עמ' יד-יז; אי"י לייזרזון, "אגודת ישראל: הרפו לחלל את השבת!", שם 25, פרשת וישלח-וישב תשנ"ז [דצמבר 1996], עמ' יב-יד; מ' סלפיו, "האחריות הקולקטיבית של 'אגודת ישראל'", **קול היהדות החרדית** 1(1), ניסן תשמ"ז, עמ' 9; הנ"ל, "אגודת ישראל – קרח מכאן ומכאן", שם ב, אייר תשמ"ז, עמ' 15; צ' שוורץ, "מצבה של אגו"י ב'ממשלת האחדות' המתפוררת", שם ג, סיון תשמ"ז, עמ' 8-7.

⁹ אין לבלבל בינו לבין ירחון תורני לחידושי תורה ולמאמרים בשם זהה, שראה אור בשנים 1921-1922 מטעם "צעירי אגודת ישראל", ופסק מלהופיע כאשר "אגודת ישראל" החלה להוציא לאור את השבועון **קול ישראל** (פוקס, 1977: 209).

¹⁰ המונח "מלחמת השפות" שאול מהמאבק שהתנהל סביב שפת ההוראה בטכניקום בחיפה ובבית המדרש למורים של "חברת עזרה" בירושלים, בשנים 1913-1914. על מאבק זה ותוצאותיו, ראו בין השאר: פרידמן, תשנ"ו: 175-189; רינות, תשכ"ט: 271-326; רינות, תשל"ב.

¹¹ למסה בת הזמן והמקום, המתפלמסת עם החרדים בכל הקשור להיבדלותם מהמפעל הציוני בארץ ישראל, ראו: ר' בנימין, **דבר אל החרדים**, ירושלים: כנסת, תרפ"ז. ר' בנימין, יהושע רדלר-פלדמן (1880-1957), משכיל, סופר ואיש ציבור, היה אחד מחבורת המלומדים והסופרים שהתקבצה בארץ ישראל בראשית המאה העשרים.

¹² השאלה האם הם ניסו לקרוא עליו תיגר טרם נתבררה.

¹³ לכתבות ולמאמרים המתייחסים לכך ולניסיונות הכושלים לאחד את המחנות מחדש, מנקודת מבטה של חסידות בלז, ראו: **המחנה החרדי** 1(1), א בשבט תש"מ; 2(1), כא בשבט תש"מ; 3(1), ה באדר תש"מ.

¹⁴ הדבר אינו מובן מאליו מאחר שמדובר בעיתון המזוהה עם קבוצה חסידית ששפת היידיש היא רכיב חשוב בזהותה. יצוין שהחל מגיליון 19 של עיתון זה, שהופיע ב"ד בחשון תשמ"א – 24.10.1980, נדפס בתוכו נספח בן כמה עמודים ביידיש, תחת הכותרת **זער אידישער וועג**. קורותיו של נספח זה בשנים הבאות לא נבדקו.

¹⁵ אף שהממד הקבוצתי-חרדי בולט בזהותם של העיתונים ובזו של חלק לא מבוטל מאלה הכותבים בהם, לא נתבררו היחס או מידת ההלימה בינו לבין זהותם של קהל הקוראים. לדוגמה: איזה אחוז מקוראי **המחנה החרדי** הם חסידי בלז וכמה מהם נמנים על קבוצות אחרות? מידע ראשוני ביותר, קטוע וחלקי מלמד שיש לכל היותר התאמה חלקית בין זהותו הקבוצתית של העיתון לבין זו של קהל קוראיו, אולם הדבר מחייב מחקר שיטתי. יש לבחון נושא זה גם בממד ההיסטורי, הנגזר מהתפתחויות שונות שחלקן נזכרות במאמר זה.

¹⁶ בדיוק כפי שקהילות יהודיות רבות באמריקה שבשמן מצויות מילים כ"שלוש" ו"אחוה" נוצרו מתוך מחלוקת והתפצלות. ראו, למשל 53: Sarna, 2004.

¹⁷ מבדיקה ראשונית נראה שממשיכו, **במשפחה**, שגיליונו הראשון ראה אור בחודש שבט תשנ"ג - ינואר 1993 - התמיד בקווי המתאר שצוינו.

¹⁸ הביטוי "בל יראה ובל ימצא" לקוח מהגדרת מעמדו של החמץ בימי הפסח. ראו: שמות יב:יד-כא.

¹⁹ הגדרת מחנה זה על-פי התפיסה החרדית היא סבוכה, ולכן הוצב המונח במרכאות.

פרסומי מכון הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה

מדד אמון הציבור בתקשורת

- תפיסות הציבור את התקשורת הישראלית
דו"ח מס' 1 – מרץ 2003
- אמון הציבור לעומת אמון העיתונאים בתקשורת הישראלית
דו"ח מס' 2 – ינואר 2004
- עמדות הציבור כלפי סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני
דו"ח מס' 3 – מאי 2004
- צריכת חדשות באתרי האינטרנט
דו"ח מס' 4 – פברואר 2005

סדרת אגרתא

- התקשורת הישראלית והירדנית: האם השלום שינה את דימוי ה"אחר"?
פרופ' גדי וולפספלד, רמי חורי, ד"ר יורם פרי
ספטמבר 2003
- סיקור תקשורת של בחירות בישראל: חשבון נפש של מחקרי ארבע מערכות בחירות
פרופ' גבי וימן, ד"ר תמיר שפר
פברואר 2004
- אשליית הבחירה הדמוקרטית: כיצד משיגות תכניות המציאות את שיתוף הפעולה של הצופים
ד"ר מוטי נייגר, אבישי יוסמן
דצמבר 2004

סדרת התקשורת המגזרית

- "חטיבה אנושית אחת, עם ישראל אחד": על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ"
ד"ר עמית קמה
מרץ 2005
- שימושי תקשורת כאסטרטגיית השתלבות: המקרה של מהגרים מחבר העמים בישראל
ד"ר נלי אליאס
ספטמבר 2005

פרסומים מיוחדים

- "אין עם מי לדבר" מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת
עורך: יחזקאל רחמים
יולי 2005